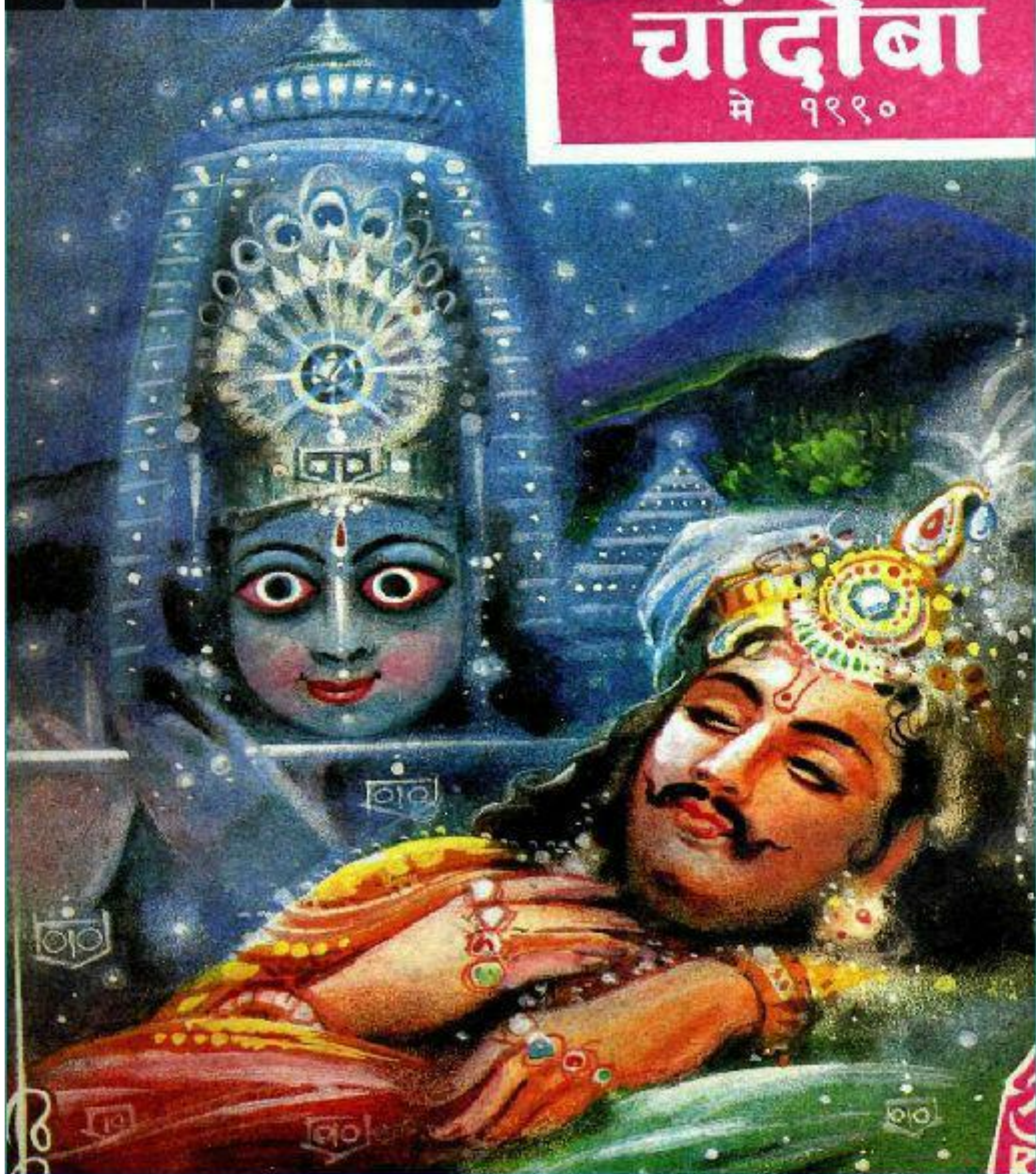

/68
चांदोबा
मे १९९०

पूर्व युरोपात काय चालले आहे ?

अल्बेनिया, बुल्गेरिया, झेकोस्लोवाकिया, हंगेरी पोलंड, रुमानिया, युगोस्लाविया इत्यादि देश पूर्व युरोपात मोडतात. काही संदर्भात जर्मन डेमोक्रॅटिक रिपब्लिक व सोविएट रशियाचा काही भाग यांचा ही पूर्व युरोपात समावेश केला जातो.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात जर्मनीचा नेता हिटलर आणि इटलीचा नेता मुसोलिनी यांनी मिळून या पूर्व युरोपीय देशांचा पराजय केला. शेवटी जर्मनीचा पराभव झाला, तेव्हां मित्र राष्ट्रांनी या देशांना स्वतंत्र केलं. तसे नावापुरते हे देश स्वतंत्र झाले खरे, पण सोविएट रशियाचा साम्यवादी नियंता स्टॅलिन याच्या अंकित होऊन राहिले. या सर्व देशांचे शासक साम्यवादीच होते. ते सर्व स्टॅलिनच्या छत्र-छायेत राहून त्याचे विश्वासपात्र बनले.

परंतु युगोस्लावियाचा नेता मार्शल टिटो याने सोविएट रशियाचे वर्चस्व न मानता एका निराळ्याच मार्गाचे अनुसरण केले. बाकीच्या सर्व देशांचे शासक स्टॅलिनच्या मृत्यु नंतर ही सोविएट नेत्यांचे अंकित राहिले. शासकांच्या विरुद्ध कोणी बंड केलं तर मोठ्या निर्दयपणे ते दाबून टाकलं जाई. कधी रशियाचे सैन्य ही त्यांच्या मदतीला धावून येई. राज्य-शासनाच्या बाबतीत साम्यवादी दलाशिवाय अन्य कोणत्या ही पार्टीला निर्णय घेण्याचा अधिकार नसे.

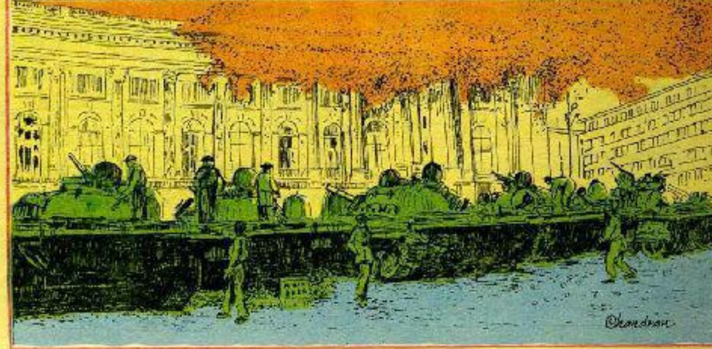
या परिस्थितीचे दोन प्रकारचे दुष्परिणाम झाले. एक तर जनता आपले मत कधी स्वेच्छापूर्वक व्यक्त करू शकली नाही आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे साम्यवादी पार्टीच्या नावावर काही व्यक्ति आपली निरंकुश सत्ता गाजवू लागल्या. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे रुमानियाचा नियंता निकोलाय चुसेस्को. हा एकाद्या चक्रवर्ती राजाप्रमाणे भोग-विलासमय जीवन जगत असे, वेड्याप्रमाणे त्याने अफाट संपत्ति जोडली. त्याला जर कोणी विरोध केला, तर विरोधकाला तो केवळ दाबून टाकी असे नव्हे, त्याला नेस्तनाबूत करून टाकी. असा

निर्घृणपणे तो आपली सत्ता गाजवी. गेल्या १२ डिसेंबरला त्याच्या विरुद्ध जे भयंकर बंड झालं, त्यात त्याची हत्या केली गेली आणि अशा प्रकारच्या शासनापासुन जनता मुक्त झाली.

एकच एक पार्टी अथवा एकाच परिवाराच्या शासनाचे कटु अनुभव प्राप्त करून आज रुमानिया लोकशाहीच्या मार्गावर वाटचाल करीत आहे. पूर्व युरोपातील अन्य देशात ही काहीसे असेच घडत असल्याचे दिसते. एकाच पार्टीच्या शासनाला कंटाळून जनता आता लोकशाही शासनाकडे आकर्षित होत आहे. सोविएट रशियात अलिकडे जो बदल घडून आला, त्यामुळे या स्थितीला अधिक उत्तेजन मिळालं. मिखेल गुबचिव्ह यांच्या नेतृत्वाखाली सोविएट रशिया खूपच उदार सिद्धान्तांचे अनुसरण करीत आहे. जनतेला विचार-स्वातंत्र्याचा उपयोग करू देण्याकडे आज रशियाचा कल दिसत आहे.

साम्यवादी दलांनी पुरस्कारिलेल्या समाज-वादाच्या स्थापनेचा आदर्श या घटनेमुळे अर्थ-हीन झाला असं समजण्याचं कारण नाही. परंतु अलीकडे जगातील बुद्धिमान लोक हे समजून चुकले आहेत की लोकशाही राज्य-तंत्रातून समाजवादाचा विकास होऊ शकेल.

निकुंभाचा गर्व-भंग

निकुंभ नावाच्या एका पंडिताने अनेक देशात भ्रमण केले नि आपल्या पांडित्याने तेथील पंडितांना हारवले. दिवसें-दिवस त्याचा अहंकार वाढत गेला. त्याला वाटले की आपल्याला जिंकणारा पंडित आता कोणी राहिला नाही.

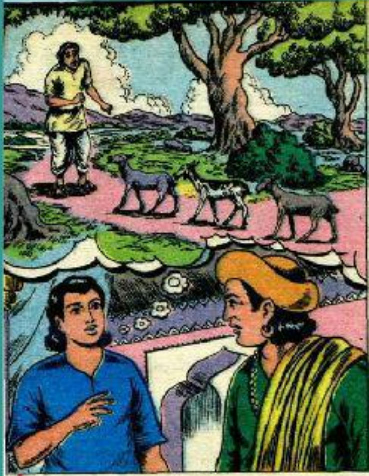
अशा प्रकारे देशाटन करीत एकदा निकुंभ सौशील्य देशाची राजधानी मलया-वतीला पोचला. तेथील राजा सर्वोत्तमने निकुंभाचे यथोचित स्वागत केले नि त्याच्या येण्याचे कारण जाणून घेतले. मग एक दिवशी राजसभेत दरबारी पंडितांची सभा बोलवून शास्त्रार्थ करण्यात आला.

दरबारी पंडितांनी निकुंभापुढे अनेक क्लिष्ट समस्या ठेवल्या, पण निकुंभाने चुटकी सरशी त्या सोडविल्या. निकुंभाच्या प्रश्नांची उत्तरे मात्र दरबारी पंडित देऊ शकले नाहीत, निरुत्तर होऊन ते इकडे-तिकडे पाहू लागले.

सर्व दरबारी पंडितांनी आपला पराभव मान्य केल्यावर निकुंभाने राजाला विनंती केली–"महाराज, आपल्या पंडितांना मी हारवलं आहे. आपल्या पंडितांनीं माझी विद्वत्ता मान्य करण्यादाखल माझ्या पायांना स्पर्श करावा. एवढीच माझी इच्छा!"

राजा सर्वोत्तमला निकुंभाची ही अपेक्षा अपमानकारक वाटली. तो विचार करू लागला की त्याला काय उत्तर द्यावं? इतक्यात तेथे हजर असलेल्या लोकातून एक माणूस पुढे आला नि त्याने राजाला अभिवादन करून म्हटले–"महाराज, मी धरहास. आपण मला परवानगी दिलीत तर मी या पंडितांना काही प्रश्न विचारू इच्छितो."

रोहिणी जोशी

राजाने हे मान्य केले. उंच व हाडकुळ्या धरहासकडे पाहून निकुंभ तुच्छतेने हंसला.

आता धरहास निकुंभाला उद्देशून म्हणाला–"पंडितजी, आपण तर महान् विद्वान आहात! आपणा सारख्या बुद्धि-वंताच्या प्रश्नांची उत्तरं मी अडाणी कसा देऊं शकेन? मी आपणास दोन साधे प्रश्न विचारतो. आपण जर त्यांची बरोबर उत्तरं दिलीत तर मी आपली हार मान्य करीन. पण जर आपण उत्तरे देऊ शकला नाहीत, तर मात्र आपला पराभव मान्य करून आपण या राज-सभेतून चालतं व्हायचं!"

"एवढंच ना? तुझी अट कबूल. चल विचार बरं तुझे प्रश्न!" धरहासकडे तुच्छतेने पहात निकुंभ म्हणाला.

धरहास म्हणाला–"नीट लक्षपूर्वक ऐका हं. एका पाऊलवाटेने तीन बकऱ्या एका मागून एक चालत होत्या. समोरून एक माणूस आला. त्याने पहिल्या बकरीला विचारले–'तुझ्या मागे किती बकऱ्या येत आहेत?' तिने उत्तर दिले–'दोन.' नंतर त्या माणसाने दुसऱ्या बकरीला तोच प्रश्न विचारला. ती बकरी पण म्हणाली–'दोन.' आता पंडितजी, आपण सांगा–हे कसं शक्य आहे बरं? दुसरी बकरी असं का म्हणाली? हा माझा पहिला प्रश्न आहे. द्याल या प्रश्नाचं उत्तर?"

निकुंभ खदखदा हंसून धरहासकडे तुच्छतापूर्ण नजरेने पहात म्हणाला–"वा! हा पण काय प्रश्न आहे?"

धरहास म्हणाला–"मी एक अडाणी माणूस आहे हे पहिल्यांदाच मी आपणास सांगितलं होतं. माझ्या सारख्या खेडवळ माणसाच्या प्रश्नांची उत्तरे आपण न देऊ शकलात, तर आपण पंडित कसले हो?"

निकुंभाने अमळ विचार केला नि म्हणाला–"कदाचित् या बकऱ्या वर्तुळाकार मार्गावर चालत असतील! गोल मार्गावर दुसऱ्या बकरीच्या मागे दोन बकऱ्या चालत असणे शक्य आहे."

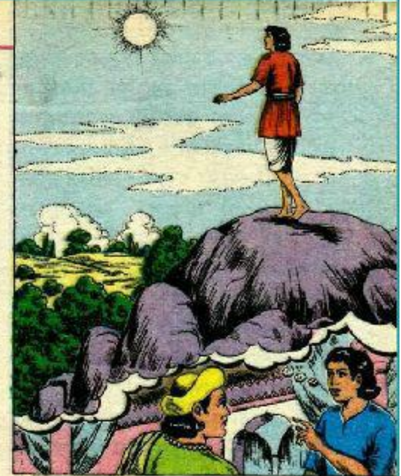
धरहास मंदस्मित करीत म्हणाला–"नाही मी अगोदरच सांगितलं होत ना की या बकऱ्या एका पाऊलवाटेने ओळीत एका मागून एक चालत आहेत!"

आता निकुंभ विचारात पडला. बराच वेळ विचार करून ही त्याला काही उत्तर सुचेना. निरुपायाने तो धरहासला म्हणाला–"सांग बरं, तुझं काय उत्तर आहे ते!"

"हत्तीच्या! आहो, दुसरी बकरी खोटारडी आहे. म्हणून तिनं असं उत्तर दिलं." धरहास हंसत म्हणाला.

राजसभेत हजर असलेले सर्व लोक जोर-जोराने हंसू लागले. धरहासकडे त्यांनी प्रशंसात्मक दृष्टीने पाहिले. आपण हारल्याचे मान्य करून निकुंभ म्हणाला–"बरं, आता तुझा दुसरा प्रश्न विचार."

धरहासने आपला दुसरा प्रश्न विचा-रायला सुरुवात केली–"एक मनुष्य एका डोंगरावर उभा राहून थोडा वेळ सूर्याकडे पहात राहिला. मग तो डोंगरावरून खाली उतरला आणि पूर्वेकडे चार कोस पायी चालत गेला. तिथे तो उजव्या बाजूला वळला आणि पाच कोस चालत राहिला. नंतर तो डाव्या बाजूला वळला आणि दोन कोस अंतर चालल्यावर एकदम थांबला.

तो माणूस का बरे थांबला असावा?" निकुंभाने धरहासकडे अशा काही नजरेने पाहिले की धरहास एक वेडा माणूस आहे. तरी पण उत्तर द्यायलाच हवं होतं. तो म्हणाला–"कदाचित् त्याच्या समोर समुद्र आडवा आला असेल!"

"अंऽहं!" धरहास लगेच म्हणाला.

हा माणूस का बरे थांबला असावा? निकुंभाने विचार करून चार-पाच उत्तरे सांगितली. पण धरहास प्रत्येक उत्तराला "चूक" म्हणत गेला. बराच विचार करून ही निकुंभाला काही बरोबर उत्तर सुचलं नाही.

शेवटी निरुपाय होऊन निकुंभने आपला पराजय मान्य केला नि मग विचारलं— "बरं, तर आता तूच सांग तुझ्या प्रश्नाचं उत्तर! तो माणूस का बरं थांबला?"

"ज्याची त्याची इच्छा! त्याला थांबावंसं वाटलं. तो थांबला! बस, एवढंच आहे उत्तर माझ्या प्रश्नाचं!" धरहास म्हणाला.

निकुंभाचा चेहरा काळा-ठिक्कर पडला. राजसभेतील सभासदांनी आनंदाने टाळ्यांचा कडकडाट केला. राजाने प्रशंसापूर्वक नजरेने धरहासकडे पाहिलं!

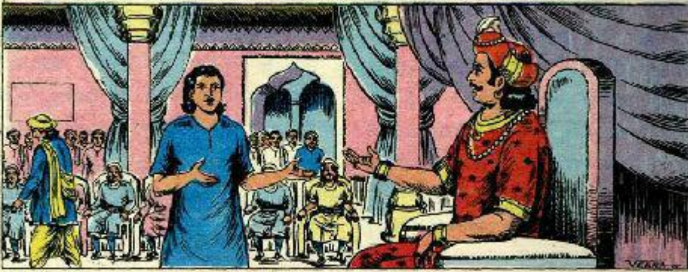
मान खाली घालून जमिनीकडे पहात बसलेल्या निकुंभला धरहास म्हणाला— "आपण मोठे पंडित असू शकाल, पण ज्ञानधनी मात्र नाहीत. कारण ज्ञानाची काही सीमा नसते. जो आपल्याला ज्ञानी समजतो, त्याने आपल्या हातात मूठभर वाळू घेऊन समजा विचारलं—"आत किती वाळू आहे?" तर आपण उत्तर द्याल— "त्याचा हिशेब करणं अशक्य आहे!" आपण असं साधं उत्तर देणार नाहीत की "हातात मुठभर वाळू आहे!" आपण त्या श्रेणीचे पंडित आहात झालं!"

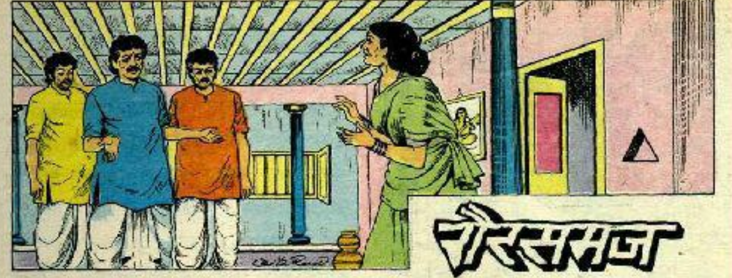
धरहासचं हे म्हणणं ऐकून राजा नि धरहास यांच्याशी एक शब्द ही न बोलता निकुंभ मुकाट्याने राजसभा सोडून चालता झाला.

राजा सर्वोत्तमने धरहासला जवळ बोलवलं आणि त्याची विचारपूस केली.

धरहासने नम्रतापूर्वक निवेदन केले— "महाराज, इथून थोड्या अंतरावर मृणालिनी नदी वाहते. तिच्या किनाऱ्यावर आमचं छोटं गाव आहे." भावांकडे बोट दाखवीत तो म्हणाला—"माझ्या धाकट्या भावाचं नाव मंदहास, नि मोठ्या भावाच नाव आहे अट्टहास! आम्ही तिघे जण काही नोकरी मिळावी या आशेने इथं आलो आहोत."

मग राजा सर्वोत्तमने धरहासचा भव्य सत्कार केला आणि तिन्ही भावांना आपल्या दरबारात त्यांच्या योग्यतेनुसार नोकऱ्या दिल्या.

गैरसमज

सीतापुर गावात कृष्णकान्त नावाचा एक कीर्तनकार रहात असे. त्याच्या कथांना श्रीहरी, गणपती आणि चन्द्रनाथ आपल्या गाण्यांची अन् वाद्यांची साथ देऊन छान रंगत आणत असत. आसपासच्या गावांमधे कथेकरीबुवा चांगले लोकप्रिय झाले होते.

एक कथा सांगण्याचे कृष्णकान्त एकशे सोळा रुपये घेत असे. याशिवाय श्रोत्यांपैकी काहीजण खुशीने थोडे-फार पैसे देत असत. शेवटी देवाची आरती झाल्यानंतर त्या तबकात श्रद्धेने जे पैसे लोक टाकत, ते पैसे कृष्णकान्त घेत असे. आपल्या साथीदारांना कृष्णकांत फारच कमी पैसे देई.

कृष्णकान्त एकदा बाहेरगावी गेला आहे असे पाहून हे तिघं साथवाले त्याच्या घरी गेले अन् त्याची पत्नी अच्युतांबा हिला दीनतेने म्हणाले—"वहिनीबाई, कृष्णकान्त मिळणाऱ्या पैशांचा फारच थोडा वाटा आम्हाला देतात. आम्हालाही बायकामुलं आहेत, आम्हालाही अनेक गोष्टींची जरूर असतेच—ही गोष्ट ते जर विचारात घेतील तर बरं होईल!"

कथेकरी बुवांची बायको क्षणभर विचार करून म्हणाली—"ठीक आहे. संधी पाहून तुमचं म्हणणं कानावर घालीन मी त्यांच्या! तुम्ही आता उगीच काळजी करत बसू नका."

त्या दिवशी संध्याकाळी अच्युतांबाने आपल्या नवऱ्याजवळ साथवाल्यांची गोष्ट सांगून म्हटले—"अहो, तुम्ही तर सगळ्या ठिकाणी सांगत असता की, तुम्ही जे पुराण सांगता, त्यात या साथवाल्यांचं हो महत्त्वाचं स्थान असतं. पण मग यात तुम्हाला जे पैसे मिळतात, त्यातला न्याय्य हिस्सा त्यांना द्यायला नको का?"

ग. सा. मुळे

हे ऐकून कृष्णकान्त जरासा रागावलाच! तो धीम्या आवाजात बायकोला म्हणाला– "ते बघ, या बाबतीतला न्याय अन् अन्याय मला चांगला कळतो बरं! पुन्हा कधी याबाबतीत माझ्याशी बोलायचा प्रयत्न करू नकोस."

आणखी काही दिवस असेच निघून गेले. कथेकरीबुवांनी एका योग्य अशा मुलाशी आपल्या मुलीचे मोठ्या थाटामाटाने लग्न लावून दिले. नंतर थोडी नवीन जमीन खरेदी केली. पण अनेक वर्ष साथ करणाऱ्या लोकांशी पहिल्यासारखाच कंजूषपणा ते करत राहिले. श्रीहरी, गणपती व चन्द्रनाथ यांना आता हा अन्याय सहन होईनासा झाला आणि त्यांनी साथीला जाणे बन्द करून टाकले.

कारण जाणून घेण्यासाठी कृष्णकान्त प्रथम श्रीहरीच्या घरी गेला. त्याला पाहून श्रीहरीच्या बायकोला आश्चर्यच वाटले. ती म्हणाली–"तुम्ही तर खूपच दिवसांनी येत आहात आमच्याकडे! या कथा-कीर्तनाच्या नादी लागून आमचे मालक तर कुटुंबाची काहीच काळजी करीत नाहीत. आमच्या मुलीचं लग्नाचं वय उलटत चाललंय. आता मुळिच उशीर न करता तिच्यासाठी एकादं स्थळ पक्कं करायला हवं." अशा प्रकारे तिने आपल्या कुटुम्बाच्या काही अडचणी त्याला ऐकवल्या.

हे सर्व बोलणे ऐकून घेऊन कृष्णकान्त सरळ गणपतीच्या घरी गेला. गणपतीच्या आजारी बायकोने अंथरूण धरले होते. त्याच्या पंधरा वर्षाच्या मुलाने कृष्णकान्त-जवळ तक्रार केली–"माझे वडील आईच्या आजाराची मुळिच काळजी घेत नाहीत. तिची तब्येत सुधारण्याचं काही चिन्ह दिसत नाही. एकाद्या चांगल्या वैद्याकडून इलाज करवायचा म्हटलं तर आमच्या जवळ पुरेसे पैसेही नाहीत. आम्ही खूप सक्ती केली म्हणून आत्ताच ते गावातून कुठून तरी उसने पैसे आणायला गेले आहेत."

कृष्णकान्तने गणपतीच्या बायकोची विचारपूस केली, आजार किती मुरला आहे याचा अन्दाज घेऊन तो थेट चन्द्र-नाथच्या घरी पोचला.

घराबाहेरच ओटयावर एका फाटक्या तुटक्या चटईवर चन्द्रकान्त उदास मुद्रेने बसलेला होता. कृष्णकान्तची हाक ऐकून तो भडाभडा बोलू लागला–"महाराज, माझ्या असमर्थतेमुळे आणि निष्काळजी पणामुळे आज आम्ही सर्व अशा हालात दिवस कंठत आहोत. खाण्या-पिण्यापुरते अन् कपडया लत्त्यांपुरतेही पैसे मिळवू न शकल्यामुळे मी माझ्या बायकामुलांना आत्तापर्यंत काहीच सुख दिलं नाही. आता यापुढे मी तुमच्याबरोबर फिरू शकत नाही, म्हातारा झालोय मी! जास्त हिंडाफिरायची ताकद नाही राहिली माझ्यात!"

"असं होय!" असे कृष्णकान्त हसून म्हणाला. नंतर आपल्या घरी जाऊन तीन्ही साथवाल्यांना त्याने बोलावून घेतले आणि गावातल्या चार वडिलधाऱ्या माणसांसमोर त्याने तिघांनाही म्हटले– "माझ्याबद्दल तुमच्या मनात जे काही आहे ते स्पष्टपणे अन् निःसंकोचपणे बोलून टाका."

कथाकार कृष्णकान्तच्या वर्तणुकीमुळे गांजलेल्या श्रीहरी, गणपती व चन्द्रनाथ या तिघांनीही कृष्णकान्तला अत्यन्त कंजूस व लोभी म्हणून त्याच्या वागणुकीची निर्भर्त्सना केली.

नंतर कृष्णकान्त घरातून पैशांच्या तीन थैल्या घेऊन आला अन् त्यांच्या समोर त्या ठेवून म्हणाला–"तुम्ही माझ्याबद्दल गैरसमज करून घेतलात, त्याला कारण मीच आहे. पण मी मात्र हे सर्व तुमच्या भल्यासाठीच केलं. तुम्हाला मिळायच्या पैशातून नेहमीच अर्धे बाजूला काढून तुम्हाला मी अर्धी रक्कम देत आलो. माझ्या अंगात जी नियन्त्रणाची आणि सहन करण्याची शक्ति आहे, ती तुमच्यात नाही. मी हे धन जेव्हाच्या तेव्हाच तुम्हाला दिलं असतं तर तुम्ही व्यर्थच खर्च करून टाकलं असतं; आपल्या म्हातारपणी आपलं कोणतंही कर्तव्य नीटपणे करू शकला नसतात, अन् संकटं झेलत राहिला असतात."

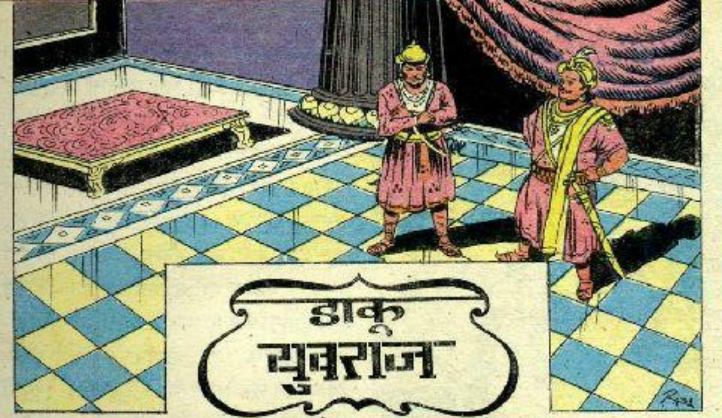
"हो हो! तुमचं म्हणणं अगदी बरोबर आहे." श्रीहरीने कबुली दिली.

कृष्णकान्तने तिघांनाही त्या थैल्या समर्पित करून म्हटले–"मी तुम्हापैकी प्रत्येकाला हे दहा-दहा हजार रुपये देत आहे. या चन्द्रनाथच्या म्हणण्याप्रमाणे तो एकटाच नव्हे, तर आपण चौघही आता म्हातारे झालो आहोत. मी जे दिलं आहे, त्यातून तुमच्या घरच्या अडचणी दूर होऊ शकतील असं वाटतं मला. तरीही कधीही, कसली गरज भासली तर माझ्याकडे या. मी यथाशक्ति जरूर तुम्हाला मदत करीन."

मग काय! श्रीहरी, गणपती व चंद्रनाथ या तिघांनीही कृष्णकांतच्या पायाला शिवून त्याला नमस्कार केला. अन् क्षमा-याचना करत म्हटले–"महाराज, आमच्या हातून चूक घडली असली, तर क्षमा करा आम्हाला."

यावर कृष्णकान्त काही म्हणणार, इतक्यात त्याला थांबवत गावातला एक वयस्कर माणूस म्हणाला–"यात एकमेकांना क्षमा कसली करायची? कृष्णकान्त तुमच्या भल्याचा विचार करूनच, तुमच्यापुरता काही दिवस कंजूस बनला होता!"

त्याचे हे बोलणे ऐकून कृष्णकान्तसकट सर्वच गडगडून हसू लागले!

[७]

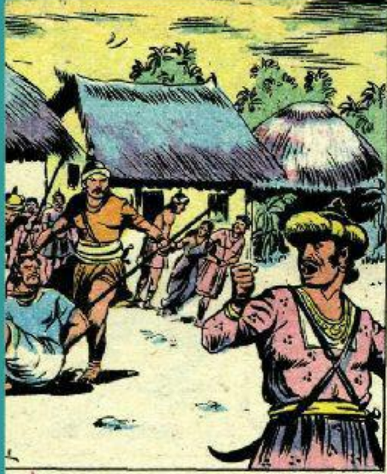
[सेनापति वीरसिंहाने कारस्थान करून सुमेध राज्याचे सिंहासन बळकावले. नंतर त्याच्या अत्याचारांचे प्रमाण वाढतच राहिले. त्याचा अधिकार न मानणाऱ्या वृद्ध मन्त्र्याचा व वसन्त नावाच्या विरोधी युवकाचा वध करण्याची योजना त्याने आखली. पण ऐन वेळी एका गुप्त वीराने त्या ठिकाणी पोचून दोघांचेही प्राण वाचवले. पुढे वाचा–]

एका गुप्त वीराच्या मदतीने वसन्तही कोतवालाच्या हातून निसटल्याची बातमी वीरसिंहाला मिळाली, तेव्हा तो रागाने चवताळून गेला! सहायक कोतवालाने हात बांधून वीरसिंहासमोर जाऊन निवेदन केले-"महाराज, प्रमुख कोतवालाला आपणासमोर यायची लाज वाटत आहे."

सहायक कोतवालाच्या तोंडून सारा वृत्तान्त ऐकल्यावर वीरसिंह चांगलाच भडकला; आणि म्हणाला–"मी त्या कम्बख्त नालायकाचा चेहरा सुद्धा पाहू इच्छित नाही. आत्ताच्या आत्ता जाऊन त्याला निरोप दे कि, हे राज्य सोडून चालता हो कुठेही! या क्षणापासून मी तुलाच प्रमुख-कोतवाल बनवत आहे."

वीरसिंहाने हे बोलणें ऐकून सहायक कोतवाल आनन्दाने वेडा झाला; अन् दुसऱ्याच क्षणी त्याच्या पायावर लोटांगण

"वसुंधरा"

घालत म्हणाला–"प्रभु, आपल्यासाठी मी आपले प्राणही द्यायला तयार आहे."

"प्राण-बीण द्यायची काही जरुरी नाही मूर्खा! खरोखरीच तुझा प्राण गेला तर मला पुन्हा नवा कोतवाल पहायची यातायात करावी लागेल!" वीरसिंह रागावून त्याला म्हणाला.

"खरंच महाराज, आपण छान डोळे उघडलेत माझे! आता मी आपणाला विरोध करणारांचे प्राण हरण करीन. आज्ञा द्यावी महाराज!" असे म्हणत नवा कोतवाल वीरसिंहाला मुजरा करून तेथून निघाला.

"शाबास! जा. मला नुसत्या कोरड्या गप्पा नकोत, काही भरीव काम पाहिजे!" वीरसिंहाने त्याला प्रोत्साहन दिले.

नवा कोतवाल तेथून निघून गेला. बरोबर दहा शिपाई घेऊन तो शान्तिपुरच्या नगरसीमेवरील वसन्तच्या गावी पोचला. वसन्तचे वृद्ध आई-वडील, त्याचा धाकटा भाऊ व बहीण या सर्वांना फरपटत ओढत त्याने गावाच्या मध्यावर असलेल्या चावडीपर्यंत आणले. त्या सर्वांना तेथे उभे करून त्यांच्या छातीवर भाले रोखून, त्याने विचारले–"हं बोला. वसन्तला तुम्ही सर्वांनी कुठे लपवून ठेवलं आहे?"

"हुजूर, त्याला तर राजाचे शिपाई कैद करून घेऊन गेले आहेत." वसन्तच्या बाबांनी हात जोडून गरिबीने उत्तर दिले.

"अहा! ते तर सर्वांनाच माहीत आहे. पण आता तो कुठे आहे! जुन्या कोतवालाला घोड्यावरून ढकलून देऊन, अन् बाकी शिपायांच्या डोळ्यात धूळ फेकून वसन्तला सोडवून नेणारा तो बदमाश कोण आहे बोला?" गर्जून कोतवालाने विचारले.

"आमच्या भावाला कोणा शूर वीराने जेव्हा वाचवले, तेव्हा आम्ही तर तेथे नव्हतो ना? उलट आम्ही ऐकलं, की त्यावेळी आपण स्वत: तिथे होता! मग माझ्या भावाची माहिती आमच्यापेक्षा

तुम्हालाच जास्त असायला पाहिजे ना?" वसन्तचा धाकटा भाऊ कोतवालाला पेचात टाकत म्हणाला.

"त्या मिरवणुकीत आपणच कोतवालाच्या मागे-मागे चालत होता नं? याचाच अर्थ असा, की तो बुरखाधारी तेथे आला, तेव्हा आपणही तेथेच होता!" गर्दीतला एक तरूण म्हणाला.

"अरे मूर्ख तरुणा, मी जर त्यावेळी तेथे असतो, तर तुमच्यातला एक तरी माणूस जगू शकला असता काय?" असे म्हणून कोतवालाने त्या तरुणाला आपल्या दंडुक्याने मारले.

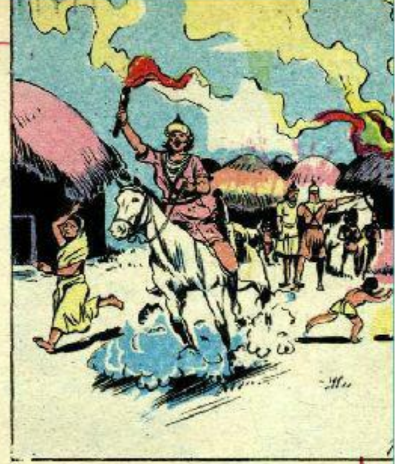
"अरे, त्या बिचाऱ्याला आपण का म्हणून मारत आहात?" एका गृहस्थाने विचारले.

"महाराज, शान्तिदेवांच्या राज्यात असा अत्याचार कधीच घडला नाही." गावातला एक म्हातारा म्हणाला.

"हे तर सर्व विद्रोही लोकांचंच गाव दिसतंय! जाळून टाका ते ताबडतोब! होऊ दे सर्वांची राख! हूं, लावून द्या आग!" कोतवालाने आपल्या शिपायांना हुकुम दिला.

"हुजूर, आमचं गाव का जाळता? आम्ही काय अपराध केलाय तो तर सांगा!" गावकरी एका स्वरात ओरडू लागले.

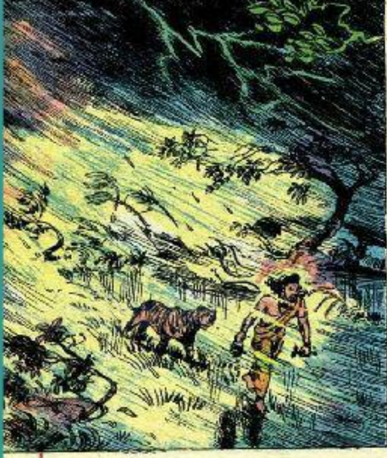
तरी त्यांच्याकडे मुळीच लक्ष न देता दोन शिपाई एका घरात घुसले. चुलीतलं

जळतं लाकूड आणून त्यांनी त्या घराच्या छपराला आग लावून दिली.

मोठ्या खुशीने मिशांना पीळ देत कोतवाल म्हणाला–"छान! द्या पेटवून सगळी घरं! एकही घर सोडू नका. होऊ दे भस्म सगळ्याचं!"

थोड्याच वेळात सर्वत्र आगीचा डोंब उसळला! सर्वच घरं पेटू लागली धडाधडा! लोक आग विझवायचा प्रयत्न करत इकडून तिकडे धावू लागले. पण एकीकडची आग विझवावी तर दुसरं घर नव्याने पेटत होतं. आगीच्या ज्वाळातूनच मधून मधून बांबू फुटण्याचे आवाजही येत होते. मोठं हृदयविदारक दृश्य दिसू लागले तिथे

थोड्याच वेळात! ते पाहून खदाखदा हसत कोतवाल आपल्या शिपायांना घेऊन, घोड्यावर बसून राजधानीकडे निघून गेला.

त्या रात्री पाऊस पडत होता. आकाश मेघाच्छादित होते, अधून-मधून विजा चमकत होत्या; अरण्यातून जयपुरी कडे जाणाऱ्या रस्त्यावर मुनि जयानन्द एकटाच चालत होता. त्याच्या मागून धिम्या गतीनें वाघीण चालत होती. मुनीच्या खांद्यावर एक सुन्दरसा पोपट बसलेला होता.

त्या राज्याची राजधानी होती जयपुरी. पण ते शान्तिपुरसारखे मोठे शहर नव्हते. दिसायला ती एकाद्या मोठ्या खेड्या-सारखीच भासत होती. तरीही ते एक स्वतन्त्र राज्य होते—त्या राज्याच्या एका बाजूला सुमेध राज्य होते आणि दुसऱ्या बाजूला होता समुद्रकिनारा. बाकीच्या दोन बाजूंना घनदाट असे विशाल जंगल पसरलेले होते.

काही पिढ्यांपूर्वी जयपुरीच्या सामन्त राजाने सुमेधच्या त्या वेळच्या राजाचे प्राण एका महासंकटातून वाचवले होते. तेव्हा-पासून शान्तिपुरच्या राजांनी जयपुरीच्या राजांना पूर्ण स्वातन्त्र्य दिले होते; आणि त्यांच्या राज्याच्या संरक्षणाचीही काळजी घेतली होती. कारण जयपुरीवर हल्ला करायचा झाला, तर हल्लेखोरांना सुमेध राज्य ओलांडून जाणेच आवश्यक असे.

जयपुरीच्या सध्याच्या राजाचे नाव होते शंकरवर्मा. तो मुनि जयानन्दच्या प्रमुख शिष्यांपैकी एक होता.

मुनि निर्जन रस्त्याने जाऊन जयपुरीच्या सीमेवरील एका मन्दिराजवळ पोचला. तेथे त्याने वाघिणीला म्हटले—"आता मी परत येईपर्यंत तू इथेच थांब." आणि खांद्यावरच्या पोपटाला हातात घेऊन तो म्हणाला—"मल्ली, तू राजाजवळ जाऊन त्याला सांग की, माझी त्याला भेटायची इच्छा आहे."

पोपट लगेच पंख फडफडवीत किल्ल्या-कडे उडून गेला.

राजा शंकरवर्मा उशीरानेच जेवून, विश्रान्तीसाठी आपल्या शयनकक्षाकडे निघाला होता. इतक्यात त्याला हाक ऐकू आली-"वत्स!" राजाने मागे वळून पाहिले.

पोपट फुर्रकन उडून राजाच्या खांद्यावर येऊन बसला आणि त्याने पुन्हा हाक दिली—"वत्स!"

"काय झालं मल्ली?" पोपटाला कुरवाळत राजाने विचारले.

"महात्मा." पोपटाने सांगितले.

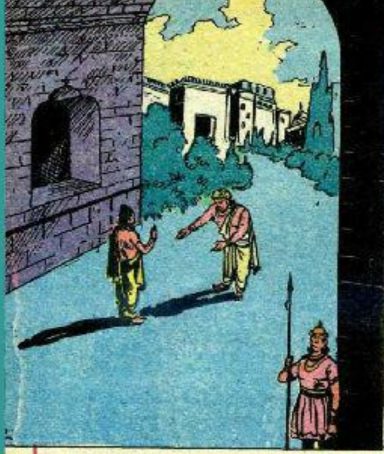
"असं होय?" असे म्हणून शंकरवर्माने एका शिपायाला बोलावून किल्ल्याचा दरवाजा उघडायची आज्ञा दिली.

मुनि जयानन्द शंकरवर्माला 'वत्स!' अशी हाक मारत असे अन् राजा मुनीला 'महात्मा' म्हणत असे. केवळ याच दोन शब्दांचा उच्चार करून पोपटाने आपले निरोप देण्याचे कार्य साधून घेतले.

शंकरवर्माने पुढे होऊन मुनीला मोठ्या भक्तिभावाने नमस्कार केला व म्हटले—"महात्मा, पावसात स्वतः इतक्या दूर येण्याचे कष्ट का बरं घेतलेत? मल्ली-कडून निरोप दिला असतात, तर मी स्वतःच आपल्या सेवेला हजर झालो असतो."

"होय, गोष्ट खरीच! पण तू माझ्या आश्रमांत आला असतास म्हणजे सर्वांची दृष्टि तुझ्यावर केन्द्रित झाली असती; म्हणून मी स्वतःच आलो इकडे." मुनि म्हणाला.

शंकरवर्माने ओळखले की मुनि काही गुप्त बातमी सांगण्यासाठीच आलेला आहे. राजा त्याला आदराने आपल्या महालात घेऊन गेला. त्याला कपडे बदलून ताजे-तवाने होण्यास सांगून, बसायला एक उच्चासन दिले राजाने. मुनि बसल्यावर राजाने स्वतःच्या हाताने त्याला गरम दूध दिले, आणि मुनीच्या आज्ञेने तो त्याच्या समोर बसला.

"वत्सा, मी ऐकलं की अलिकडे तू कशामुळे तरी फार व्याकुळ झालेला आहेस. खरं आहे हे?" मुनीने एकदम मुद्याला हात घातला.

"होय खंरच! तसं पाहता मीं स्वतः आपणाला भेटून माझी व्यथा सांगायच्या विचारात होतो." राजा म्हणाला.

"शान्तिपुरमधे घडलेल्या घटनेनेच तुझं मन दुःखी आहे काय?" मुनीने विचारले.

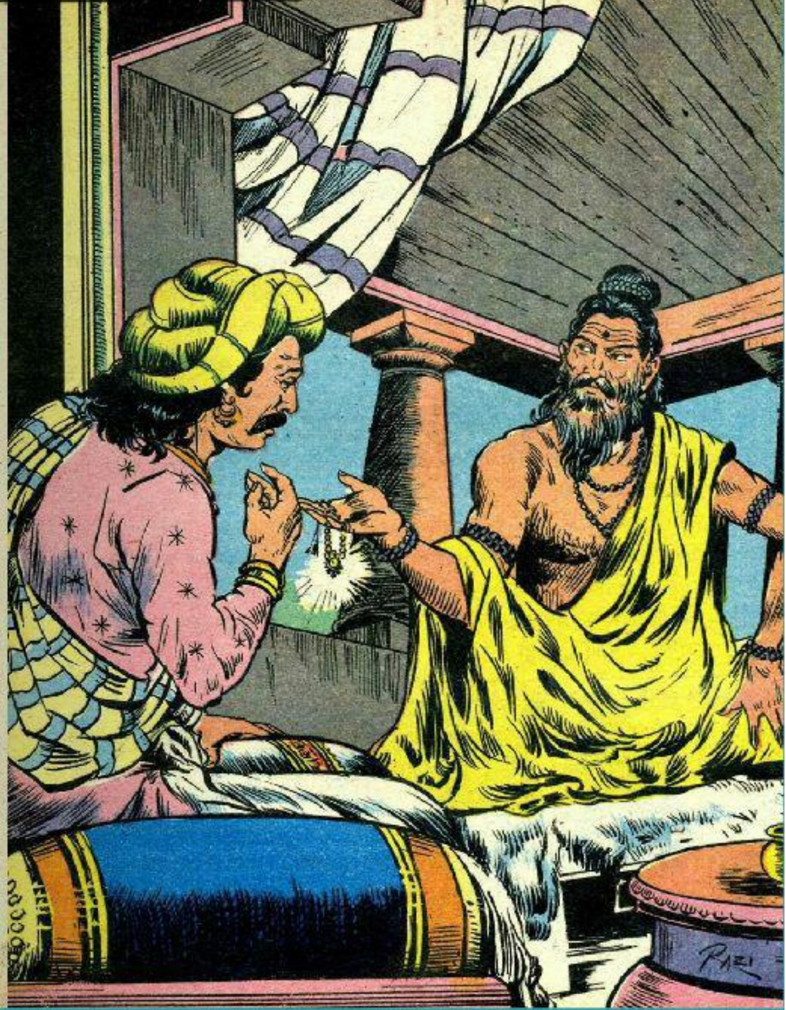
"होय. कित्येक पिढ्यांपासून कीर्तीच्या शिखरावर असणारा राजवंश पार नाहीसा झाला. राजघराण्याशी नातं असूनही वीरसिंह बंडखोर बनला. त्याचे अत्याचार दिवसेंदिवस वाढतच आहेत. कोण आळा घालू शकणार त्याला? लवकरच त्याची दृष्टि आपल्या राज्यावर पडण्याचीही शक्यता आहेच ना!' शंकरवर्मा म्हणाला.

"पण वत्सा, त्या जुन्या वंशाचा अन्त झालेला नाही. बघ काय आहे माझ्या हातात!" असे म्हणून मुनीने आपली मूठ उघडली. मधे पदक असणारा एक सुवर्ण-हार मुनीच्या हातात चमकत होता. त्या पदकावर सुमेध राजवंशाची मोहोर अंकित केलेली होती!

ते पाहिल्याबरोबर शंकरवर्माचे डोळे आश्चर्याने विस्फारित झाले.

"हा तर सुमेध राज्याच्या युवराजाचा कंठहार! आपल्या हातात कसा काय आला तो?" उत्सुकतेने त्याने विचारले.

"युवराजासह हा हारही माझ्या हाती आला आहे. वत्सा! युवराज सध्या

माझ्याजवळच आहे." जरासे हसत मुनि जयानन्द म्हणाला.

"महात्मा, आपण तर ही मोठीच आनन्ददायक वार्ता सांगितलीत की! यापुढे युवराजाला संभाळण्याची जबाबदारी माझी!" शंकरवर्माने मदतीचा हात पुढे केला.

"हे काम तू अंगावर घेशील असे मला वाटलेच होते. पण हे काम तुला व युवराजाला हितकारक ठरेल काय?" मुनीने विचारले.

शंकरवर्मा थोडा वेळ गप्प राहिला, नंतर डोके हलवीत तो म्हणाला—"महात्मा, जरा नीट विचार केल्यावर मलाही पटलं की, आपण म्हणता त्याप्रमाणे हे काम आम्हा दोघांनाही हितकर नव्हे! कारण मला माहीत झालं आहे की, त्या दुष्ट वीरसिंहाने युवराजाला शोधण्यासाठी चारी दिशांना आपले गुप्त हेर पाठवलेले आहेत. अशा परिस्थितीत युवराजाला आपण गुप्तपणे लपवू शकणार नाही ना इथे!"

"तुला सत्य परिस्थिति बरोबर समजली आहे; तेव्हा आता युवराज गुप्तपणे जंगलात माझ्याकडेच वाढत रहाणं हिताचं होईल. पण हा युवराजाशी संबंध असणारा हार मात्र तूच सुरक्षिततेने संभाळायला हवास. युवराजाच्या गळ्यात तो राहू देणं धोक्याचं होईल." मुनि राजाला म्हणाला.

"जशी आपली आज्ञा! तरीही आपण मला राजवंशासाठी आणखी काही योग्य अशी मदत सुचवावी. मी ती जरूर करीन." शंकरवर्माने मुनीला आपली इच्छा सांगितली.

"तुला तर भविष्यात खूपच करायचं आहे. पहा प्रत्येक गोष्टीसाठी योग्य वेळ येणं आवश्यक असतं. तोपर्यंत सुमेध राज्यातल्या दु:खद वार्ता धैर्याने ऐकत रहा. सुमेध राज्याच्या जनतेचं दु:ख व त्यांचे कष्ट दूर करण्यासाठी आपल्याला आपली कर्तव्ये प्रथम पार पाडायला हवीत." मुनि म्हणाला.

(क्रमश:)

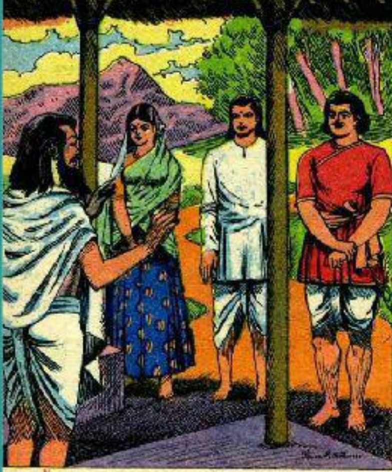
तीन मित्र

दृढनिश्चयी विक्रमादित्य झाडाकडे परत आला. फांदीवरून प्रेत उतरवून त्याने ते आपल्या खांद्यावर टाकले आणि नेहमी प्रमाणे मौन स्वीकारून तो स्मशानाकडे चालू लागला. तेव्हा त्या प्रेतात रहाणारा वेताळ राजाला म्हणू लागला—"हे राजा, या मध्यरात्रीच्या वेळी, खरे म्हणजे तू आपल्या राजवाड्यात मऊ शय्येवर झोपलेला असायला हवा होतास. पण मला समजत नाही, कि या भयानक मसणवटीत कसलं काम साधायला तू असा भटकत आहेस? तुझे कष्ट कमी भासावेत म्हणून मी तुला हरिणी नावाच्या मुलीची गोष्ट सांगतो. नीट लक्षपूर्वक ऐक."

वेताळ गोष्ट सांगू लागला—

प्राचीन काळी दण्डकारण्यात एक गुरुकुल होते. आचार्य विद्यासागर या गुरुकुलाचे संचालन करीत असत. गुरु-

वेताळाच्या गोष्टी

कुलाला कोणत्याही प्रकारचा राजाश्रय मिळत नसल्यामुळे श्रीमन्त लोक आपल्या मुलांना त्यांच्याकडे शिकायला पाठवत नसत. पण त्यामुळे विद्यासागरना ते चालवणे कठीण जात असे. अगदीच सामान्य कुटुम्बातल्या मुलांना आपले शिष्य म्हणून स्वीकारून त्यांच्या आवडी प्रमाणे ते त्यांना शिकवत असत.

या गुरुकुलात हरिणी नावाची एक मुलगी साहित्य विषय शिकण्यासाठी दाखल झाली. संगीताचा अभ्यास करणारा मल्लीनाथ आणि खड्गविद्या शिकणारा शशिधर यांच्याशी तिची इथे ओळख झाली आणि हळूहळू हे तिघंजण चांगले मित्र बनले.

हरिणीला संगीत विशेष आवडे. त्यामुळे मल्लीनाथची मधुर गाणी ती तल्लीन होऊन ऐकत असे. खड्गविद्येचा शशिधर हाही चांगला कला-प्रेमी होता, पण स्वतः मात्र तो कोणत्याही अभिनव कलेत प्रवीण होऊ शकला नाही.

थोड्याच काळात हरिणी एक उत्तम कवयित्री बनली, मल्लीनाथ महान् संगीतज्ञ बनला अन् शशिधर ही आपल्या खड्गविद्येत चांगलाच पारंगत झाला.

एके दिवशी आपल्या या विद्यार्थ्यांना एकत्र बोलावून विद्यासागर म्हणाले– "आजपासून तुमची विद्यार्थी अवस्था संपली. तुम्ही तिघंही आता बाहेर पडून आपापलं नशीब शोधा." आणि त्यांचे कल्याण चिंतून त्यांनी आपल्या शिष्यांना आशीर्वाद दिले.

शशिधर एका घोड्यावर बसून वाटेतल्या एका जंगलातून आपल्या गावाकडे जात होता. रस्त्यात काही बुरखाधारी लोक एका माणसावर हल्ला करीत असलेले त्याला दिसले. त्याने ताबडतोब आपली तलवार म्यानातून बाहेर खेचली अन् तो त्या बुरखाधारींवर चालून गेला. विजेच्या गतीने फिरणाऱ्या त्याच्या तलवारीसमोर ते बुरखावाले टिकाव धरू शकले नाहीत; आणि त्यांनी तेथून पोबारा केला!

काहीसा जखमी होऊन जमिनीवर पडलेला तो माणूस शशिधरला म्हणाला– "मी या देशाचा राजा आहे. तू मला ऐन वेळी मदत केलीस. तुझी खड्गविद्या प्रशंसनीय आहे."

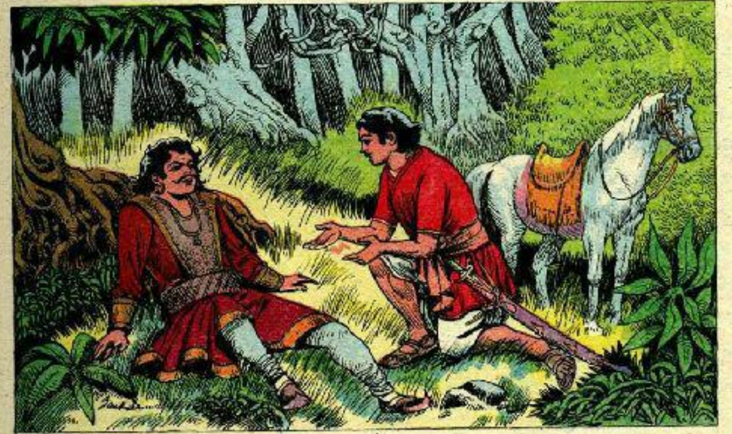
"महाराज, प्रशंसा करायचीच, तर माझ्या गुरुजींची करायला हवी." शशिधर मोठ्या नम्रतेने म्हणाला.

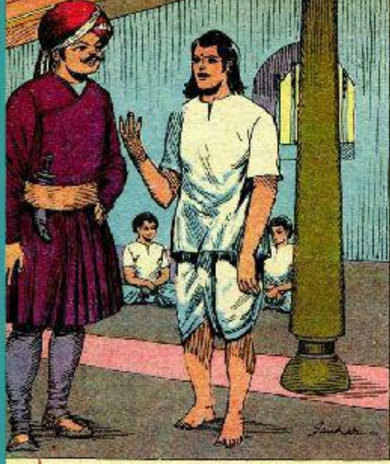
"ओहो, असं होय? तुझे गुरुजी इतके महान आहेत? बरं आता तुला हवं ते मागून घे माझ्याकडून." राजा म्हणाला.

"मी आपल्या गुरुजींना–विद्यासागरना– काही गुरुदक्षिणाही देऊ शकलो नाही; इतका गरीब आहे मी! माझी इतकीच इच्छा आहे, की ते जे गुरुकुल चालवत आहेत, त्याला आपण काही आर्थिक मदत करावी." शशिधरने विनंती केली.

राजधानीत पोचल्याबरोबर स्वतःचे प्राण पणास लावून आपले प्राण वाचवणाऱ्या शशिधरची राजाने आपला अंग-रक्षक म्हणून नेमणूक केली; आणि त्याचे गुरु विद्यासागर यांच्याकडे आपल्या एका अधिकाऱ्याकरवी खूपसे धन पाठवले.

एके दिवशी शशिधर त्याच शहरात रहाणाऱ्या आपल्या मित्राकडे–मल्लीनाथकडे त्याला भेटायला गेला. आपल्या मित्राला राज-दरबारात नोकरी मिळाल्याचे ऐकून मल्लीनाथला फार आनन्द वाटला. तो शशिधरला म्हणाला–"अरे दोस्त,

मलाही तुझ्या ओळखीने दरबारात एकादी नोकरी दे ना मिळवून!"

शशिधरने मल्लिनाथची राजाशी भेट घडवून आणली नाही, परन्तु राजदरबारात उच्च पद भूषवणाऱ्या काही अधिकारी आणि शहरातल्या काही मुख्य व्यक्ति यांच्याशी मल्लीनाथची ओळख करून दिली. शशिधरने त्यांना सांगितले, कि मल्लीनाथ हा एक उत्तम संगीतकार आहे. त्यांच्यातील काहींनी मल्लीनाथला संगीत विद्यालय उघडायला प्रोत्साहन दिले.

थोड्याच दिवसात मल्लीनाथचे संगीतातले कौशल्य शहरातल्या सर्व प्रमुख लोकांना कळून चुकले. ते लोक खूपदा त्याचे जलसे घडवून आणू लागले. अशा सर्वच जलशांना हजर असणारी त्या गावातली एकच एक व्यक्ति म्हणजे हरिणी असे! वेळ होईल तेव्हा शशिधरही आपली हजेरी लावत असे.

एके दिवशी मल्लीनाथ हरिणीला म्हणाला—"राजदरबारात शशिधर आपला चांगला प्रभाव जमवून आहे. पण त्याने अजून एकदाही दरबारात माझ्या गाण्याचा कार्यक्रम घडवून आणला नाही. मला वाटतं की माझ्या यशाबद्दल त्याला ईर्ष्या वाटत असावी! ते काही असो, पण तू एकदा त्याला भेटून दरबारात माझ्या गाण्याचा कार्यक्रम करण्याचे जमवशील?"

यानंतर हरिणींने अनेकदा शशिधरजवळ याबद्दल बोलणे केले.

थोड्याच दिवसांनी शशिधरच्या प्रयत्नाने राजासमोर मल्लीनाथचा गाण्याचा जलसा झाला. त्याच्या संगीतावर मुग्ध होऊन राजाने त्याला अमूल्य अशा भेटवस्तु आणि खूपसे धन देऊन त्याचा अपूर्व असा सत्कार केला. यामुळे आता त्याच्या संगीत विद्यालयाची कीर्ती केवळ त्याच नगरात नव्हे, तर सर्वत्रच पसरली.

एके दिवशी नेहमीप्रमाणे मल्लीनाथच्या एका जलशानन्तर हरिणी आपल्या घराकडे परतत होती. तेव्हां मल्लीनाथ तिला गाठून म्हणाला—"हरिणी, मी खूप दिवसांनी तुझ्याजवळ माझ्या मनातली एक इच्छा प्रकट करत आहे. तुझ्याशी विवाह करावा अशी माझी इच्छा आहे."

यावर हरिणी शान्तपणे म्हणाली—"मी तुमच्या प्रत्येक सभेला यासाठी हजर रहाते, की तुमच्या संगीताचं मला फार आकर्षण वाटतं. बस, इतकंच! तेव्हां कृपा करून माझ्यासमोर विवाहाबद्दल पुन्हा कधी बोलू नका." इतके बोलून हरिणी तेथून निघून गेली.

तिचे हे उत्तर ऐकून मल्लीनाथला वाटले की, हरिणी केवळ गर्विष्ठच नव्हे तर मूर्खही असली पाहिजे.

एके दिवशी हरिणी शशिधरच्या घरी गेली आणि तिने त्याला विचारले—"माफ करा, मी एकदम स्पष्टच बोलते आहे. पण, म्हणून मी अगदीच अशीतशी मुलगी आहे असे मात्र समजू नका. माझे आई-वडील माझ्या लग्नाच्या प्रयत्नात आहेत; पण माझी मात्र तुमच्याशी विवाह करायची इच्छा आहे. तुमचा काय विचार आहे?"

हरिणीचे हे निश्चयाचे बोलणे ऐकून शशिधर खूश झाला आणि त्याने आपली सम्मति देऊन लवकरच तिच्याशी विवाह केला. एवढी गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला—"राजा, संगीतप्रेमी हरिणीने त्या विद्येत अत्यंत यशस्वी व संपन्न अशा मल्लीनाथची मागणी धुडकावून आणि स्त्रीसुलभ अशी लाजही गुंडाळून ठेवून शशिधरशी लग्न केलं. ही तिची कृति तिचा गर्व अन्

अविवेकाची द्योतक नव्हे काय? आपला मित्र मल्लीनाथ याने विनवूनही शशिधरने राजदरबारात त्याच्या जलशाची व्यवस्था केली नाही. पण हरिणीने म्हटल्यावर मात्र त्याने लगेच ती व्यवस्था केली. ही गोष्ट त्याने केवळ ईर्ष्येमुळेच केली हे सिद्ध होत नाही काय? या शंकेचं उत्तर माहीत असूनही तू दिलं नाहीस तर पहा राजा, तुझं मस्तक फुटून त्याचे तुकडे तुकडे होऊन पडतील."

विक्रमादित्य यावर ताबडतोब उत्तरला– "हरिणीच्या वर्तनावर गर्व अन् अविवेकी-पणाचा शिक्का मारणं चुकीचं होईल. कोणत्याही प्रकारचा राजाश्रय नसलेल्या गुरुकुलात तिनें आपले शिक्षण पूर्ण केले होते. त्यामुळेच तिने चांगला तर्कसंगत विचार करून, कीर्ति व पैसा यांच्या मोहात न पडता आपल्या वर्गबंधूंपैकी जो आचार-विचाराने अधिक उन्नत वाटला, त्यालाच वरले."

"आता राहिली शशिधरची गोष्ट! जो मागितल्यावर मदत करतो, तो मित्र असतो; पण न मागता मदत करणारा हा आप्त असतो. त्यामुळे शशिधरने प्रथम मल्लीनाथचा शहरातल्या प्रमुख लोकांशी परिचय करून दिला. त्याने लगेचच राज-दरबारात मल्लीनाथचा जलसा न करवण्याचे कारण ईर्ष्या वगैरे काहीच नव्हते. खरी गोष्ट अशी की, जलशासाठी राजाची परवानगी मिळवायची असेल तर त्या संगीत-विद्वानाची केवळ लायकीच पुरेशी नसते, पण त्याची लायकी सिद्ध झालेली असावी लागते. नगरातल्या प्रमुख व्यक्ति आणि अन्य संगीत प्रेमी लोकांनी त्याच्या संगीत-कलेची स्तुति केली, अन् त्याची लायकी सिद्ध झाली. त्या नंतर हरिणीने त्यासाठी विनंती करणे आणि प्रत्यक्ष जलसा होणे या गोष्टी आपोआपच घडून आल्या योगायोगाने!"

इतके बोलून राजा मौन होताच प्रेतासह वेताळ अदृश्य झाला आणि पुन्हा त्या झाडावर जाऊन लोंबकळू लागला.

(कल्पित)

चांदोबा पुरवणी–१७

ज्ञानाचा खजिना

तो कोण?

दिल्ली वर राज्य करणारा एक सुलतान एकदा आक्रमण करण्यासाठी निघाला. ज्या ज्या राजांशी त्याने युद्ध केले, त्या सर्वांना हरवले. अशा रीतीनें अनेक राज्ये जिंकून सुलतान विजयाच्या गर्वात दिल्लीला परत यायला निघाला.

त्या काळी दिल्लीत एक फकीर रहात असे. सुलतान त्या फकिरावर फार चिडून होता. म्हणून फकीराच्या शिष्यांनी त्याला सुचवले–"सुलतान दिल्लीकडे परत येत आहे. आता आपण कोठे तरी दुसरीकडे जाणे योग्य होईल!"

यावर फकीर म्हणाला–"सुलतानाला दिल्ली तर अजून खूप दूर आहे!"

फकीराचे हे बोलणे ऐकून तिथे जमलेल्या सर्व लोकांना मोठं आश्चर्य वाटलं. कारण तोपर्यंत सुलतान दिल्ली शहराच्या सीमेत प्रवेश करून चुकला होता.

पण सुलतान जेव्हां दिल्लीत प्रवेश करीत होता, तेव्हा त्याच्या स्वागतासाठी उभारलेलं तोरण-द्वार अचानकपणे मोडून सुलतानावर पडलं नि त्यांतच त्याचा अंत झाला. फकीर बोलल्याप्रमाणे सुलतान काही दिल्लीत प्रवेश करू शकला नाही.

या फकीराचं नाव काय? नि हा सुलतान कोण? [पान ३६ पहा]

तुम्हाला माहीत आहे?

१. जगात सर्वात अधिक लोक बोलतात अशी भाषा कोणती?

२. जगात भूमिती वर लिहिलेला सर्वात पहिला ग्रंथ कोणता?

३. आज भारताच्या साधारण नागरिकाचे सरासरी वय काय?

४. जगात साखरेचे सर्वात अधिक उत्पादन कोणत्या देशात होते?

५. जगात सर्वात अधिक चित्रपट निर्माण करणारा देश कोणता?

[पान ३६ पहा]

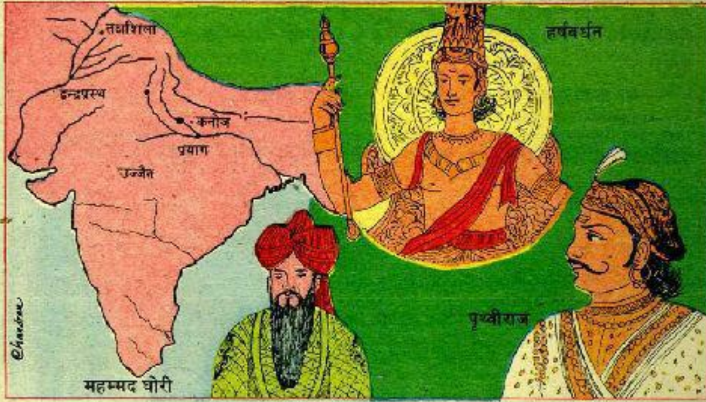
भारत : तेव्हा आणि आता

कान्यकुब्ज नावाने प्रसिद्ध कनौज

उत्तर प्रदेशातील फरुखाबाद जिल्ह्यात कनौज हे एक छोटं शहर आहे. या शहरा जवळ अर्धवर्तुळाकार क्षेत्रात प्राचीन कान्यकुब्ज शहराचे अवशेष जवळ जवळ सात किलोमीटर अंतरापर्यंत पसरलेले आहेत.

महाभारताच्या काळात नि त्यापूर्वी ही कान्यकुब्ज नगरी एका महासाम्राज्याची राजधानी म्हणून प्रसिद्ध होती. सातव्या शतकात हे शहर अनेक हिन्दू मंदिर नि बौद्धारामातून येणारे शंखनाद नि घंटांच्या घण्-घण् ध्वनींनी दुमदुमलेले असे. प्रसिद्ध चीनी यात्री ह्यू-एन्-त्संगने सन ६३६ मध्ये या शहराला भेट दिली आणि इथे आपल्या जीवतातील सात वर्षे घालविली.

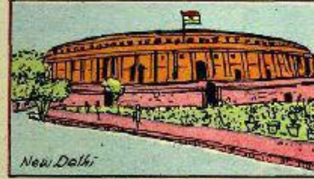
कान्यकुब्जला आपली राजधानी बनवून हर्षवर्धनाने राज्य केले. हर्षवर्धनाने अनेक तलाव खोदले, उद्याने व राजमार्ग यांची निर्मिति केली नि यात्रेकरूंसाठी धर्मशाळा बांधल्या. अशा रीतीने हर्षवर्धनाने कान्यकुब्जला एक सुंदर नगर बनविले.

अकराव्या शतकाच्या प्रारंभी सुलतान महम्मदाने या नगरीवर आक्रमण केले आणि तिचा बराच भाग उध्वस्त केला. यानंतर राठोड राजांनी कान्यकुब्जाची पुर्नर्निमिति केली. शेवटचा राठोड राजा जयचन्दने अजमेर व दिल्लीचा शासक पृथ्वीराज याच्याशी वैर आरंभिले. कारण पृथ्वीराजने जयचन्दच्या इच्छेविरुद्ध त्याच्या मुलीशी लग्न केले. याचा सूड उगवण्यासाठी जयचन्दने महम्मद घोरीला पृथ्वीराज वर चढाई करण्यास प्रवृत्त केले. प्रथम झालेल्या लढाईत पृथ्वीराजाने घोरीचा पराभव केला. पण नंतर घोरीने पृथ्वीराजचा पराजय केला आणि त्याला ठार मारले.

एवढ्या वरच तो गप्प बसला नाही. परत येताना त्याने जयचन्दशी युद्ध करून त्याला ही हरवलं. घोरीचा सेनापति कुतुबुद्दीन याने इ.स. ११९२ मध्यें जयचन्दला ही मारले.

चांदोबाच्या बातम्या

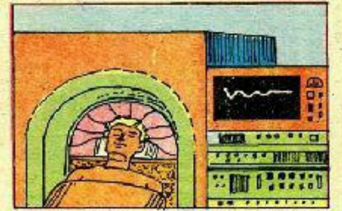
हवेतील प्रवूषण

असं सांगतात की मुंबई शहरातील हवेत स्वासोच्छ्वास करण्याने दहा सिगरेट ओढल्या इतकी हानि होते. हल्ली शहरात हवेचे प्रवूषण भयानक वाढले आहे. आज दिल्लीची स्थिति काही विशेष संतोषजनक आहे असे नाही. कारण जगातील अत्यधिक हवेचे प्रवूषण असलेल्या दहा शहरात दिल्ली एक आहे.

नुकतेच काही तज्ञांनी जे सर्वेक्षण केले त्यांतून ही गोष्ट लक्षात आली. या भयानक प्रदूषणातून मुक्त होण्यासाठी सर्व सरकारी व खाजगी उद्योगांशी संबंधित लोक व जनता यांनी एकत्रित येऊन प्रयत्न केले पाहिजेत.

प्राणांचे रक्षण करणारे नवे यंत्र

बर्फाच्या पाण्यात अर्धा तास पर्यंत कोणी बुडाला तर त्याचा मृत्यु झाल्याशिवाय राहील का? लासवेगसचा निवासी मुर्रे ब्राउन बर्फाळ पाण्याच्या प्रवाहात बुडाला. त्याला जेव्हा बाहेर काढलं तेव्हा सर्वांना वाटलं की तो मेलेला आहे. त्याच्या मेंदूची चेतना नाहीशी झालेली होती. पण डॉ. लैरी जेंटलेलोने बनविलेल्या, यंत्राच्या साह्याने एका विशिष्ट पद्धतीने उष्णता दिल्यावर काही तासातच तो शुद्धी वर आला. चिकित्साशास्त्रांतील हा एक अद्भुत प्रयोग मानला पाहिजे.

साहित्य सोनियाचिया खाणी

१. दोन सुप्रसिद्ध बालोपयोगी पुस्तके—खरं म्हणजे ती मोठ्यांसाठी लिहिली गेली आहेत. ही पुस्तके कोणती ?

२. बायबलच्या दोन भागांची नावे कोणती ?

३. पहिल्या भागात किती प्रकरणे आहेत ?

४. दुसऱ्या भागात किती प्रकरणे आहेत ?

५. जगातील सर्वात मोठा काव्य-ग्रंथ कोणता ?

उत्तरावली

तो कोण ?

निजामुद्दीन, सुलतान गयासुद्दीन

तुम्हाला माहीत आहे ?

१. चीनी भाषा

२. भारतात इसवी सन पूर्व आठव्या शतकात लिहिलेला ग्रंथ 'सुलभ सूत्र'

३. ५४ वर्षे

४. भारत

५. भारत

साहित्य

१. मार्क ट्वेनने लिहिलेली दोन पुस्तके—'टामसायर' व 'हकील बेरींफिन'

२. 'ओल्ड टेस्टामेंट', 'न्यू टेस्टामेंट'

३. ३९

४. २७

५. महाभारत

तीन परीक्षा

प्राचीन काळी केकय आणि गान्धार या देशांच्या मधे कौमुदी नावाचा एक लहानसा देश होता. लोक म्हणत असत की त्याही पूर्वी कौमुदीही एक खूप मोठा देश होता. पण अनेक युद्धात पराजित होत गेल्यामुळे या देशाचे भाग शेजारील देशांना मिळवले गेले.

सध्या कौमुदीचा राजा चन्द्रकान्त होता. त्याला मुलगा नव्हता. एकुलती एक मुलगी होती, तिचे नाव ज्योत्स्ना. उपवर होता होता एक अद्वितीय सौन्दर्यवती व बुद्धिमान राजकन्या म्हणून ज्योत्स्नाची कीर्ति सर्वत्र पसरली.

आपल्या या मुलीबद्दल राजाला मोठा अभिमान वाटे. त्याने मनात निश्चय केला होता, की योग्य असा वर पाहून मुलीचा विवाह करून देऊन जावयाच्याच हाती राज्यही सोपवावे. एक दिवस राजकन्येला तो म्हणाला—"बाळा, मला वाटलं होतं की, तुझ्या विवाहाचा प्रश्न अतिशय सोपा आहे. पण आता वाटतंय की तो एक राजनैतिक प्रश्न बनून रहाणार आहे ! आपल्या दोन्ही बाजूंच्या शक्तिशाली राज्यांची तुला माहिती आहेच. मला असं कळलंय की त्यापैकी केकयचा राजकुमार सिंहवर्मा याला तुझ्या सौन्दर्याचं फार आकर्षण वाटत आहे. आपल्या गुप्त हेरांकडून मला असं समजलंय की वेळ आली तर युद्धही करून तुला तो आपली अर्धांगिनी बनवायच्या विचारात आहे."

"आता गान्धार राजकुमार कृष्णवर्माच्या मनात काय आहे हे तर आपल्याला माहीत नाही, पण तोही चांगला लायक राजकुमार आहे. तेव्हा असं वाटतं की तोही केकय राजकुमाराशी स्पर्धा करू पाहील. या दोघांपैकी कोणाही एकाला तू

भानुमति साबळे

वरलेस तर, मला वाटतं की, दुसऱ्याशी युद्ध अटळ आहे."

चन्द्रकान्त पुढे बोलू लागला–"मी आता जे सांगणार आहे, ते आपल्या घरातलंच आहे. तुझ्या आईचा हट्ट आहे की तुझा विवाह आपल्या छोटया भावाशी, म्हणजेच तुझ्या छोटया मामाशी व्हावा. तिची प्रबळ इच्छा अशी की आपल्याला मुलगा नसल्यामुळे, इतर कोणी बाहेरचा राजकुमार माझ्या गादीवर बसण्यापेक्षा, धाकटा भाऊ माणिक्यवर्माच आपला जावई बनून या देशाचा राजाही बनावा. मी अजून या समस्येचं योग्य उत्तर शोधू शकलो नाही, म्हणूनच हे सर्व तुझ्यासमोर मांडत आहे. आपले मित्रच आपले शत्रु बनून रक्ताची नदी वहाण्याचा प्रसंग न येईल अशा प्रकारे मोठ्या दक्षतेने तूच आपल्या विवाहाचा प्रश्न सोडव. ही जबाबदारी मी आता तुझ्यावरच सोपवत आहे."

हे सर्व बोलणे ऐकून ज्योत्स्ना म्हणाली–"बाबा, मला या सर्व गोष्टी माहीत आहेत. या अडचणीला कसं तोंड द्यायचं हेही मी ठरवून ठेवलं आहे. जो तरूण माझ्याशी विवाह करू इच्छित असेल, त्याला मी तीन प्रश्न विचारणार आहे. या तिन्ही परीक्षेत जो सफल होईल, त्याच्याशीच मी विवाह करीन. आता तुम्ही ही गोष्ट सर्व राजकुमारांना कळवायची व्यवस्था करा."

आपल्या मुलीचे बोलणे ऐकून राजाने कुतुहलाने विचारले–"तीन परीक्षा? कसल्या त्या?"

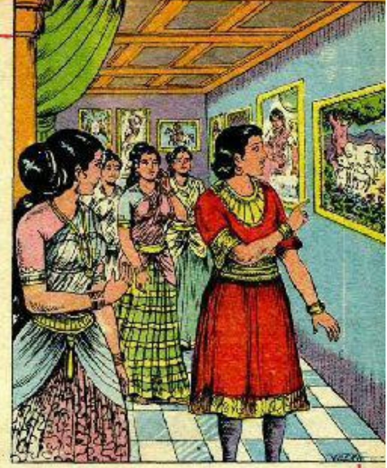
यावर हळूच हसत ज्योत्स्ना म्हणाली–"आता घाई कशाला बाबा? लवकरच तुम्हाला सर्व दिसेल."

ज्योत्स्नेच्या सूचनेप्रमाणे लवकरच विविध देशांकडे दूत रवाना केले गेले. इकडे परीक्षांसाठीही आवश्यक त्या सोयी केल्या गेल्या. या स्पर्धेत भाग घेण्यासाठी पुष्कळसे राजकुमार आले आणि पराभूत होऊन परतही गेले.

यानन्तर माणिक्यवर्मा, सिंहवर्मा आणि कृष्णवर्माही दोन दोन दिवसांच्या अंतराने येऊन पोचले. आपल्या गुप्त हेरांकरवी ज्योत्स्नाने त्यांच्या हालचालीवर नजर ठेवायची व्यवस्था केली. त्यांच्याकडून तिला असे समजले की माणिक्यवर्मा व सिंहवर्मा एकमेकांचे चांगले मित्र बनले आहेत. पण कृष्णवर्मा अन् या दोघांचा अजून साधा परिचयही झालेला नाही. हे ऐकून ज्योत्स्नाला मनातल्या मनात हसू आले. नंतर ही खबरही मिळाली की, माणिक्यवर्मा आणि सिंहवर्मा दोघंही त्या परीक्षेत भाग घेऊन पराजित झाले. ही बातमी मिळताच आपल्या पित्याला सांगून कृष्णवर्माच्या निवासस्थानाच्या कडक संरक्षणाची व्यवस्था ज्योत्स्नाने करविली.

दुसऱ्या दिवशी कृष्णवर्मा परीक्षा-गृहात पोचला. तिथे अगोदरच हजर असलेल्या ज्योत्स्नेच्या सख्यांनी त्याचे सादर स्वागत केले, आणि त्या त्याला एका दालनात घेऊन गेल्या. त्या दालनाच्या भितींवर सर्वत्र तऱ्हेतऱ्हेची चित्रे लटकावलेली होती. त्यातच मधे अपूर्व सुन्दरी राजकुमारी ज्योत्स्नाचे चित्रही प्रदर्शित केलेले होते.

ती सर्व चित्रे कृष्णवर्माला दाखवून सख्यांनी त्याला विचारले–"या सर्व चित्रात सौन्दर्य व चित्रकाराच्या प्रतिभेच्या दृष्टीने

सर्वात श्रेष्ठ असे चित्र कोणते आहे हे आपण सांगावे."

यावर कृष्णवर्माने आपले डोके हलवून त्यातील एका चित्राकडे संकेत केला व म्हटले–"तुम्ही एका उत्तम चित्राची जी लक्षणे सांगितलीत, त्या दृष्टीने हेच चित्र सर्वात उत्तम होय. सर्व लक्षणांनी युक्त असं चित्र आहे हे!"

त्या चित्रात रंगीबेरंगी फुलांनी भरून गेलेल्या झाडांच्या मधे उभी असलेली एक गाय मोठ्या प्रेमाने आपल्या वासराला चाटत आहे; आणि तिच्या जवळच पूर्ण-विकसित अशा कमळांनी विभूषित असा तलाव असल्याचे दृश्य चित्रित केलेले होते.

सख्यांनी ओठ मुडपून पुन्हा विचारले–"इतक्या साऱ्या चित्रातून आपणाला हेच चित्र पसंत पडलं? आमच्या राजकुमारीच्या अपूर्व सौन्दर्यापेक्षाही आपल्याला या चित्रातलंच सौन्दर्य अनुपम वाटत आहे?"

त्यांच्या बोलण्यावर हसून कृष्णवर्मा म्हणाला–"कदाचित राजकुमारीच्या प्रश्नांना उत्तर देण्यासाठी आलेल्या युवकांना घाबरवून सोडण्यासाठीच तुमची नेमणुक झालेली असावी. तुमच्या राजकुमारीनेच तुम्हाला असे बोलायला सांगितलेले असावे. खरं म्हणजे हेच चित्र सर्वात अप्रतिम आहे."

"तर मग आपलं म्हणणं जरा विस्ताराने मांडा बरं?" सख्यांनी म्हटले.

"जेव्हा कोणी कला-दृष्टीने सौन्दर्याची समीक्षा करतो, तेव्हा त्याने शाश्वत आणि निर्मळ अशा नैसर्गिक सौन्दर्यालाच प्रथम स्थान द्यावे. अशाश्वत आणि नवरसपूर्ण मानवी सौन्दर्याला अर्थातच दुसरे स्थान मिळेल. मानवी सौन्दर्य स्पष्ट असतं. त्याचं रेखाटन करण्यासाठी चित्रकाराला जास्त श्रम करायची आवश्यकता नसते. पण निसर्गाचं सौन्दर्य अस्पष्ट असतं. ते अस्पष्ट सौन्दर्य मनमोहक रंगांनी रेखाटणारा हा चित्रकार आपल्या प्रयत्नात पूर्णत: सफल झालेला आहे. म्हणूनच हे चित्र उत्तम होय." कृष्णवर्माने आपले म्हणणे स्पष्ट करून सांगितले.

हे उत्तर ऐकून ज्योत्स्नाच्या सख्या त्याला प्रणाम करून म्हणाल्या–"आमच्या राजकुमारीला हेच उत्तर अपेक्षित होतं. आता आमचा दुसरा प्रश्न पहा." असे म्हणून त्यांनी कृष्णवर्माच्या हाती एक ताडपत्र दिले.

त्यात लिहिले होते–"विवाहेच्छु स्त्रीने पुरुषाच्या बाबतीत, आणि पुरुषाने स्त्रीच्या बाबतीत दोन मुद्दे विचारात घेऊ नयेत. ते मुद्दे कोणते?"

हा प्रश्न वाचून कृष्णवर्मा उत्तरला–"पुरुषाने केवळ स्त्रीचे सौन्दर्य पाहून व स्त्रीने पुरुषाचे ऐश्वर्य पाहून विवाह करू नये. कारण सौन्दर्य हे अशाश्वत असते. ऐश्वर्याच्या बाबतीतही हेच सत्य बऱ्याच अंशांनी लागू पडते."

या उत्तराने सख्यांच्या चेहऱ्यावर प्रसन्नता झळकली. त्यांनी ताबडतोब वाकून त्याला प्रणाम केला आणि त्या म्हणाल्या–"राजकुमार, आपण आमच्या ज्योत्स्नादेवीच्या दुसऱ्या परीक्षेतही उत्तीर्ण झालात. आता शेवटच्या परीक्षेचंही उत्तर द्यावं." असे म्हणून सख्या आत गेल्या आणि एक छोटीशी चंदनी पेटी आणून त्याच्या हातात देऊन म्हणाल्या–'आमच्या राजकुमारीने आम्हाला सांगून ठेवले होते की जो राजकुमार पहिल्या दोन परीक्षात उत्तीर्ण होईल, त्याच्या हाती ही मंजूषा द्यावी. तिचे रहस्य जाणण्यासाठी आपणास एक दिवसाची मुदत दिली जात आहे. आता आपण ती घेऊन आपल्या निवास-स्थानी जाऊ शकता."

मंजूषा घेऊन कृष्णवर्मा आपल्या निवासस्थानी पोचला. आणि बारकाईने तो त्या पेटीकडे पाहू लागला. चौरसाकार असलेल्या त्या पेटीच्या समोरच्या व बाजूच्या भागांवर सुन्दर चित्रे कोरलेली होती. पेटीत निरनिराळ्या प्रकारची वाळलेली व ओली पाने, काटे अन् थोडेसे गवत–असे सर्व मिसळून ठेवलेले होते. मंजूषेवर प्रभातकालीन सूर्याचे चित्र काढून त्याच्या खाली एक झाड दाखवलेले होते. झाडाला दोन सापांनी विळखा घातलेले होता. त्या वृक्षाच्या चारी बाजूंना वेल कोरलेले होते.

ते सर्व पाहून त्या पेटीचे रहस्य समजल्याप्रमाणे कृष्णवर्माने आपले डोके हलवले. नंतर त्याने आपल्या एका सेवकाकरवी ज्योत्स्नाला निरोप पाठवला की, त्याला आणखी तीन दिवसांची मुदत हवी. कृष्णवर्माची ही मागणी मंजूर करण्यात आली. त्याच दिवशी अंधार झाल्यावर वेष बदलून तो घोड्यावर स्वार होऊन कौमुदी देशाच्या पूर्व दिशेला निघून गेला.

(पुढील अंकी समाप्त)

संन्यासी कोण ?

एके दिवशी भर दुपारच्या वेळ नन्द व सुनन्द नावाचे दोन संन्यासी एका अरण्यातल्या रस्त्यावरून चालते होते. त्यांचे गुरू ज्ञाननेत्र यांचा आश्रम तेथून खूपच दूर होता. अंधार होण्यापूर्वी आश्रमात पोचण्याच्या विचाराने ते भरभर पाय उचलत होते. वाटेत एक नदी आडवी आली. नदीत पाणी तसे गुडघ्यापर्यंतच होते, पण धारेला वेग मात्र चांगलाच होता !

ते तरुण संन्यासी नदी पार करण्यासाठी पाण्यात पाय घालणार, इतक्यात त्यांना एक तरुणी त्या पाण्याच्या धारेकडे घाबरल्या नजरेने पहात उभी असलेली दिसली.

"ताई, कोण आहेत तू ? कुठे जायचंय तुला ?" सुनन्दने त्या मुलीला विचारले.

"या नदीच्या पलिकडल्या किनाऱ्यावर आमचं गाव आहे. पाण्याचा वेग पाहून मला भीती वाटतेय !" तरुणी उत्तरली.

"नदी ओलांडायला मी मदत करतो तुला. ये इकडे." असे म्हणून सुनन्दने तिला आपल्या दोन्ही हातांनी उचलले अन् पलीकडे नेऊन सोडले.

कृतज्ञतेने सुनन्दकडे पाहून ती तरुणी आपल्या गावाकडे निघून गेली.

नन्तर ते दोघे संन्यासीही आपल्या गुरूच्या आश्रमाकडे चालू लागले. वाटेत एक-दोन वेळा सुनन्दने नन्दला हाक मारली, पण त्याला काही उत्तर न देता नन्द मुकाट्याने चालत राहिला !

दोघे जेव्हा आश्रमाजवळ पोचले, तेव्हा नन्दने तीव्र स्वरात विचारले–"सुनन्द ! आपण सर्वसंग परित्याग केलेले संन्यासी आहोत ना ? आपण तर स्त्रीकडे डोळे वर करून पहायचेही नाही. अशा परिस्थितीत नदीच्या त्या बाजूच्या तटावर तू त्या तरुणीशी बोललास ! अन् इतकेच नव्हे, तर तिला आपल्या दोन्ही हातात उचलून नदी ओलांडून दिलीस ! संन्यासी बनला आहेस तू; तुझं हे कृत्य संन्याशाला योग्य आहे काय ?"

यावर सुनन्दने उत्तर दिले–"अरे नंद, मी तर त्या तरुणीला नदी पार करून देऊन, तिथे सोडूनही दिलं. पण मला वाटतं, तू मात्र अजूनही तिचे ओझे वहात आहेस !"

धंद्याचा देव

गोष्ट खूपच जुनी आहे. चीन देशातल्या एका गावात 'चांगला' नावाचा एक नावाचा एक टोप्या विकणारा व्यापारी रहात असे. पिढ्यान् पिढ्या त्याच्या कुटुम्बाचा हाच धंदा चालत आलेला होता.

परन्तु पित्याच्या मृत्यूनन्तर त्याला हे काम आवडेनासे झाले. पण त्याच्या मनात ही भीतीही घर करून होती की, आपण अचानक आपला धन्दा सोडून दिला तर आपला 'धंद्याचा देव' आपल्यावर नाराज होईल ! त्यामुळे धन्दा सोडून न देता तो अगदी निष्काळजीपणे टोप्या शिवू लागला. गावचे लोक त्याच्या या वागणुकीमुळे त्याच्यावर नाराज झाले, अन् त्यांनी जवळच्या गावातल्या 'वांगला' नावाच्या शिप्याला आपल्या गावी बोलावून घेतले. वांगलाने धंद्याचा छान जम बसवला.

चांगला एक दिवशी आपल्या दुकानात आरामात बसला असताना, अचानक त्याला दिसले की, वांगलाच्या दुकानात एक संन्यासी शिरत आहे. त्याच्याजवळ चमकत्या सोनेरी रंगाचे एक हरणाचे कातडे होते. त्याची एक पिशवी शिवायला सांगून, कातडे वांगलाच्या हाती सोपवून तो संन्यासी निघून गेला. वांगलाने छान पिशवी तयार करून दुकानात टांगली.

पण पुढल्याच दिवसापासून वांगला गावातल्या लोकांना, पैसे न घेताच टोप्या देऊ लागला, अन् कोणी संन्यासी वगैरे आले तर त्यांना तो जेवणही देऊ लागला !

थोड्याच दिवसांपूर्वी आपल्या गावात आलेला हा वांगला इतका दानधर्म करू लागला आहे; तेव्हा त्याच्यामागे नक्कीच रहस्य असावे–असे चांगलाला वाटले; अन् त्याचा पत्ता लावायाचे त्याने ठरवले.

चीनमधील लोककथा

एके दिवशी वांगलाने आपले दुकान बन्द केल्यानंतर चांगला त्याच्या दुकानाजवळ गेला आणि दाराच्या फटीतून आत पाहू लागला. दुकानात वांगला संन्याशासाठी बनवलेली ती पिशवी हलवत उभा होता, अन् त्यातून सोन्याची नाणी खाली पडत होती !

चांगलाचा आपल्या डोळ्यांवर विश्वासच बसेना ! त्याने दुसऱ्या दिवशीही ते दृश्य पाहून घेतले; आणि त्याच्या मनात ती पिशवी हडपण्याचा विचार घोळू लागला.

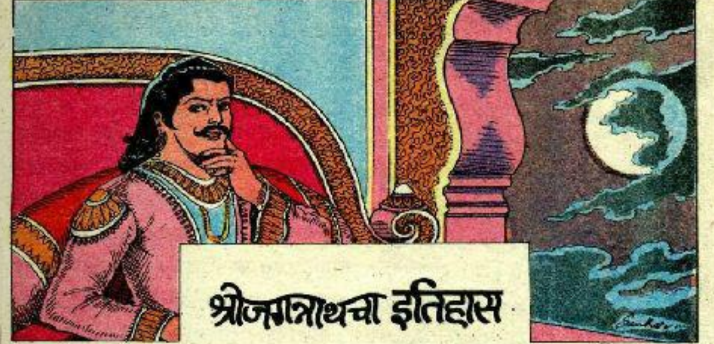
दुसऱ्या दिवशी काही कामासाठी वांगला दुकानातून आतल्या खोलीत गेला असे पाहून, संधीची वाटच पहात असलेला चांगला पटकन त्याच्या दुकानात शिरला अन् भिंतीवर लटकवलेली ती पिशवी घेऊन त्या जागी तशीच दिसणारी दुसरी पिशवी ठेवून आपल्या दुकानात परत आला.

त्या दिवशी संध्याकाळी आपले दुकान बन्द करून चांगलाने ती चोरून आणलेली पिशवी झटकून पाहिली. पण त्यातून काही नाणी-बिणी बाहेर पडली नाहीतच; उलट त्याच्या घरातले सर्व सोन्याचे दागिने मात्र अचानक नाहीसे झाले !

चांगला घाबरून जाऊन वांगलाकडे गेला. त्याने आपण केलेल्या दुष्कृत्याचा पाढा त्याच्यापुढे वाचला आणि आपले रक्षण करण्याची विनन्ति केली. थोड्याच वेळात तेथे बऱ्याच लोकांची गर्दी जमली. त्या गर्दीतूनच एक संन्यासी पुढे येऊन म्हणाला–"चांगला, तुझा आपल्या धंद्यावर विश्वास नाही. म्हणून आजपासून ही पिशवी–ही झोळीच तुझ्या निर्वाहाचे साधन बनून राहील." इतके बोलून तो संन्यासी एकदम अदृश्य झाला.

बस ! त्या दिवसापासून ती झोळी खान्द्यावर लटकावून चांगला भीक मागून आपले पोट भरू लागला. लवकरच ही बातमी सर्वत्र पसरली. लोक म्हणू लागले की, 'धन्द्याचा देव'च संन्याशाच्या रूपाने तेथे आला होता.

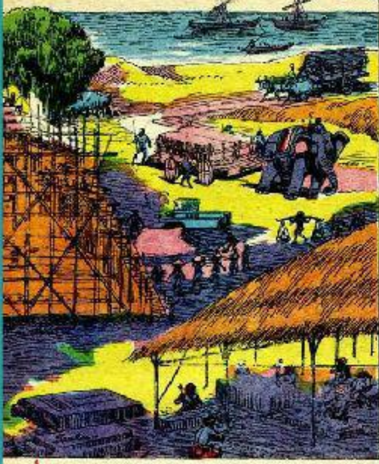

श्रीजगन्नाथचा इतिहास

राजा इन्द्रद्युम्न अवंती राज्यावर राज्य करीत असे. तो मोठा धर्मात्मा होता। त्यामुळे त्याच्या राज्यात सर्वत्र आबादीआबाद असे. प्रजा सुखी होती, कुणाला युद्धाची भीति नसे. अन्न-धान्य व दही-दुधाची कमतरता नसे. कोणी दान दिलं तर ते घेणारा कोणी नव्हता. कारण राज्यात ज्याला कशाचा अभाव आहे असा माणूस नसे. राजा इन्द्रद्युम्न कलाप्रेमी होता, तो कवि व पंडितांना आश्रय देत असे. त्याचे उत्तम गुण व आदर्श शासन यांची प्रशंसा करणारी अनेक काव्यं कवींनी रचली.

इतकं सगळं असलं तरी राजाच्या मनात कसला तरी असंतोष असे. तो त्याचे मन उद्विग्न करून टाकी. एकदा राजाची ही अज्ञात इच्छा प्रकट झाली. जणू काही आकाशातील काळे ढग अदृश्य होऊन चन्द्राने आपले शीतल चांदणे सर्वत्र पसरून टाकावे ! सहज त्याच्या मनात एक विचार आला. भावी पिढ्यांच्या भक्तांसाठी यात्रास्थान होईल असे एक भव्य मंदिर आपण निर्माण करावे. हा विचार मनात येताच राजाच्या मनातील असंतोष मावळून गेला. तरी पण त्याच्या पुढे एक प्रश्न उभा राहिला की या नवनिर्मित मंदिरात कोणत्या मूर्तीची प्रतिष्ठापना करावी ? त्या दिवशी झोपण्यापूर्वी राजाने खूप गंभीर चिंतन केले आणि त्या तन्द्रीतच त्याला झोप लागली. झोपेत राजाला एक स्वप्न पडले. स्वप्नात त्याला

१. मंदिराची निर्मिति

एक वाणी ऐकू आली–"तू प्रथम मंदिर बांधून पूर्ण कर, योग्य वेळी तुला मूर्ति प्राप्त होईल!"

राजा प्रसन्न अंत:करणाने झोपेतून उठला. सकाळ होताच त्याने आपल्या सर्व मंत्र्यांना बोलवलं आणि आपल्या मनातील इच्छा त्यांना सांगितली. यानंतर वास्तुशास्त्रज्ञांना बोलवून मंदिर बांधण्यासाठी योग्य स्थळ शोधून काढण्याचा. आदेश त्यांना देण्यात आला. तसेच ज्योतिषांना निमंत्रण देऊन मंदिराच्या पाया-भरणीसाठी एक शुभ मुहूर्त शोधायला सांगण्यात आले.

यानंतर एका शुभ मुहूर्तावर पूर्व समुद्राच्या किनाऱ्यावरील एका विशाल प्रदेशात आगमशास्त्र्यांच्या नेतृत्वाखाली मंगल वाद्ये व वेद-मंत्रांच्या घोषात नव्या मंदिराच्या बांधकामाचा शुभारंभ झाला.

मंदिर बांधण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मोठमोठ्या शिळा दूर-दूरच्या पर्वतांवरून आल्या. समुद्र व नद्यांच्या जल-मार्गाने जहाजातून व नावावरून नि हत्ती जुंपलेल्या वाहनांवरून या शिळा समुद्र-किनाऱ्यावरील बांधकामाच्या ठिकाणी पोचविण्यात आल्या.

देशाच्या काना-कोपऱ्यातून आलेले हजारो शिल्पकार व कारागीर रात्रं-दिवस मंदिराच्या बांधकामात गुंग झाले. श्रद्धा व भक्तिपूर्ण त्यांच्या अंत:करणातील उत्साह आणि अथक परिश्रमातून त्या कठिण शिळांतून मोहक फुले हंसू लागली. एकाहून एक सरस शिल्पाकृति निर्माण झाल्या. काही वर्षांतच मंदिराचे बांधकाम पूर्ण झाले. या गगनचुंबी भव्य मंदिरावर समुद्राच्या लाटा येऊन नित्य आदळू लागल्या.

मंदिर तर बांधून तयार झाले. सर्व जण एकच प्रश्न विचारू लागले–"मंदिरात परमेश्वर कोठे आहे?" राजा इन्द्रद्युम्न ही या संबंधी गंभीरपणे विचार करू लागला, त्याला मोठीच चिंता वाटू लागली. एक दिवशी राजाने मंदिराच्या गाभाऱ्यात प्रवेश केला नि डोळ्यात अश्रू आणून म्हणाला–"परमेश्वरा, या मंदिरात कोणत्या रूपात तू अधिष्ठित होणार आहेस? मूर्ति प्रकट होण्याची ती वेळ अजून आली नाही का? आणखी किती दिवस आम्हाला वाट पहावी लागणार? किती परिश्रमपूर्वक हे देऊळ बांधले, आणि आता या देवळात परमेश्वराची मूर्ति नाही! हे पाहून लोक मला हंसणार नाहीत का?"

त्या दिवशी रात्री राजाला पुन्हा एक स्वप्न पडलं. त्या स्वप्नात त्याला एक दिव्य संदेश मिळाला–"इथं जवळच परमेश्वर श्रीकृष्णाच्या रूपात आहे! शोधलंस तर तो कृपा-निधान तुला वश होईल निश्चित!"

भक्तांशी लपंडावाचा खेळ खेळणं हा श्रीकृष्णाचा स्वभावच आहे. राजाला हे कळून चुकलं की हे काम अगदी सहज होणारे नाही. विवेकशील व निर्मल हृदयाच्या भक्तालाच तो सापडू शकेल. म्हणून राजाने हे महत्कार्य आपल्या दरबारातील चार पंडितांवर सोपविले. चारी पंडित चार दिशांना रवाना झाले.

सर्वांत अल्पवयीन पंडित विद्यापति पूर्व दिशेकडे निघाला. काही अंतर चालून गेल्यावर तो उत्तरेकडे वळला. तिथं त्याला एक जंगल आढळलं. विद्यापतीने शरणागत भावाने मनांतल्या मनात श्रीकृष्णाची प्रार्थना केली नि म्हणाला–"परमेश्वरा, आता पुढील सर्व जबाबदारी तुझीच." जणू काही परमेश्वरच आपल्याला वाट दाखवीत

आहे असा विचार करून त्याने जंगलात प्रवेश केला. हळू हळू जंगल घनदाट होत गेलं.

जंगलाच्या मध्यभागी त्याला एक डोंगर दिसला. डोंगराच्या वरच्या बाजूने लयबद्ध संगीताचे सूर ऐकू येऊ लागले. 'हा एकादा संगीत-पर्वत तर नाही?' असा विचार करीत विद्यापति त्या डोंगराजवळ गेला. मृदंग, बांसरी आणि टाळांच्या संमिश्र तालावर अद्भुत गाणं ऐकू येत होतं. विद्यापतीच्या लक्षात आलं की या संगीत-लहरी डोंगरा पलीकडून येत आहेत.

त्याने डोंगरावर चढून पलिकडे पाहिलं. डोंगराला लागून एक सुंदर दरी होती, नि तिथं काही भिल्ल तरुणी नाचत गात होत्या. शेजारच्या झाडाची फांदी हातात धरून विद्यापति ते मनोरम दृश्य पहात राहिला, बरेच अंतर तो पायी चालून आला होता, त्यामुळे त्याला हे दृश्य विशेष आल्हाददायक वाटले.

एकाएकी वाघाचे गर्जन ऐकून तो घाबरला नि त्याने मागे वळून पाहिले. वाघ गर्जना करीत त्याच्याच रोखाने येत होता. काय करावं हे घटका भर त्याला समजेना. या विचित्र परिस्थितीत तो बेशुद्ध होऊन खाली पडला.

एका युवतीने वाघाला हाक मारली— "राजा!" ती ऐकून वाघ निश्चल उभा राहिला.

त्या युवतीने पुन्हा पुकारलं—"परत ये!"

वाघ परत फिरला आणि हळू हळू त्या स्त्रियांच्या बाजूला चालू लागला. त्याला बोलविणाऱ्या युवतीच्या जवळ जाऊन तिच्या पायाशी एकाद्या बालकाप्रमाणे जाऊन बसला. त्या युवतीने वाघाच्या पाठीवरून प्रेमाने हात फिरवला. तेथील सर्व स्त्रियात ही युवती अधिक उंच व सुंदर होती. तिचं नाव होतं ललिता. भिल्ल सरदार विश्वावसूची ती एकुलती एक मुलगी होती.

ललिताच्या आज्ञेवरून दोन स्त्रिया बेशुद्ध पडलेल्या विद्यापतीकडे गेल्या आणि

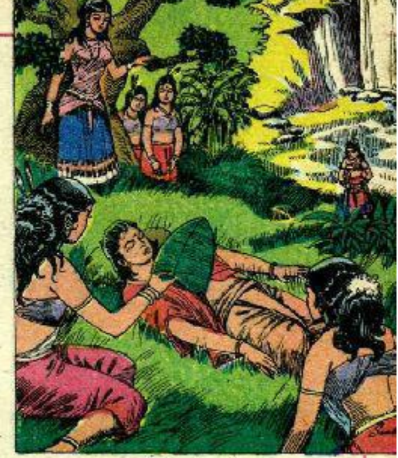
केळाच्या पानाने त्याला वारा घालू लागल्या. एक स्त्री जवळच्या झऱ्यावर गेली आणि कमल-पत्राच्या द्रोणात पाणी घेऊन आली. तोंडावर पाणी शिपडल्यावर विद्यापतीने हळू हळू डोळे उघडले. त्या स्त्रियांनी विद्यापतीला प्यायला पाणी दिले.

आता ललिता विद्यापतीजवळ आली आणि म्हणाली—"महाराज, मला माहीत नाही की आपण कोण आहात? आपणास कोठे जायचे आहे ते ही मला ठाऊक नाही.

कदाचित जंगलात रस्ता चुकून आपण येथे आला असाल! अशा स्थितीत आपणास येथे सोडून जाणे माझ्या मनाला भावत नाही. आपण माझ्या बरोबर आमच्या वस्तीवर चलाल?"

ललिताच्या बोलण्यावर विद्यापती फार खुश झाला. तो तिच्या बरोबर जायला तयार झाला.

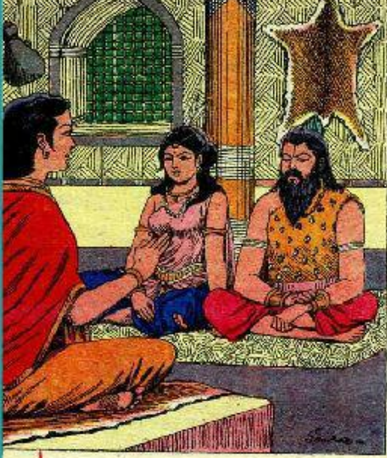
ललिता पुढे झाली नि रस्ता दाखवू लागली. मागे विद्यापती नि ललिताच्या मैत्रिणी चालू लागल्या. काही अंतर चालून गेल्यावर ललिताने एका मैत्रिणीला बोलवून सांगितलं—"तू थोडी पुढं जा आणि बाबांना या पाहुण्यांच्या आगमनाची सूचना दे." ती धावत निघाली आणि थोड्याच वेळात वृक्ष-राजीत अदृश्य झाली.

काही वेळाने समोरच्या डोंगरावरून आजानुबाहु भिल्ल सरदार विश्वावसु तेथे येऊन पोचला. त्याने हात जोडून विद्यापतीला नमस्कार केला आणि नम्रपणे म्हणाला—"मी अंतःकरणपूर्वक आपले स्वागत करीत आहे. या."

उत्तरादाखल प्रणाम करीत विद्यापती म्हणाला—"मी महाराज इंद्रद्युम्नाच्या आदेशावरून एक देव-कार्य करण्यासाठी इकडे आलो आहे."

विश्वावसु विद्यापतीला आदरपूर्वक आपल्या वस्तीवर घेऊन गेला आणि त्याचे योग्य ते आदरातिथ्य केले. विद्यापति एक महान् पंडित आहे हे जाणून विश्वा-

वसुला अत्यंत आनंद झाला. विद्यापतीने काही दिवस तेथे राहून दर्शन-शास्त्रांतील काही रहस्यांचे मर्म प्रतिपादन करावे अशी त्याने विद्यापतीला विनंती केली.

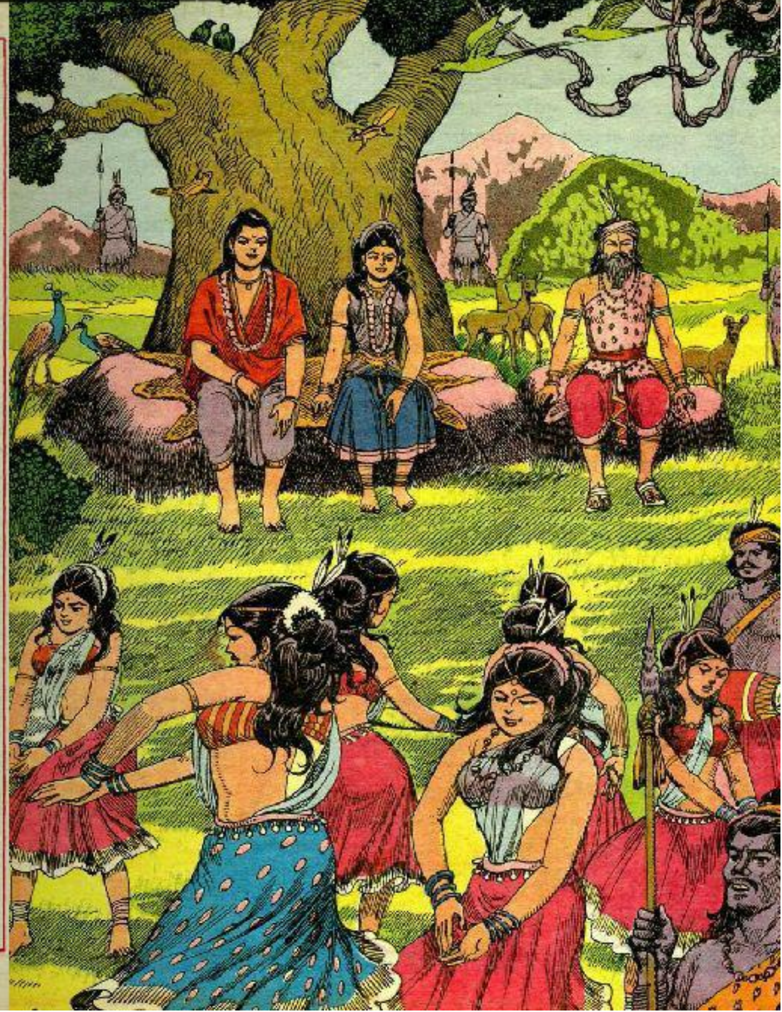
विद्यापतीने ही विनंती मान्य केली. काही दिवस इथेच रहावे असा त्याने विचार केला. श्रुति व स्मृति या ग्रंथातील काही श्लोक घेऊन त्यांचा अर्थ व तात्पर्य विद्यापति उदाहरणांसह समजावून सांगू लागला. त्याचीं ही प्रवचने विश्वावसु व ललिता मोठ्या आवडीने ऐकू लागली.

या अवधीत विद्यापतीला कळून चुकलं की ललिता त्याच्याकडे विशेष आकर्षित झालेली आहे. पण जे कार्य करण्यासाठी तो राजधानीतुन निघाला होता, ते अत्यन्त महत्त्वाचे होते. म्हणून त्या कामाबाबत चिंतन करीत तो सदान् कदा परमेश्वराचे ध्यान करीत राहिला.

विद्यापति याच दिवसात एकाएकी आजारी पडला. ललिताने नित्य त्याच्या जवळ राहून त्याची सेवा-सुश्रूषा केली. हळूहळू ते दोघे एकमेकांच्या अधिक जवळ आले. विद्यापतीच्या ही लक्षात आलं कि त्याचं ललिता वर प्रेम बसलं आहे. विश्वावसूने इच्छा प्रकट केली की त्या दोघांनी विवाह-बद्ध व्हावे. विद्यापतीने हे मान्य केले.

वसंत ऋतु सुरू झाला. सर्वत्र हिरवेगार गालीचे पसरले गेले. रंगी-बेरंगी फुलांचा मादक वास वातावरणात दरवळू लागला. कोकिळांची कुहू-कुहू आणि भिल्ल युवतींच्या नृत्य-गानाच्या सुमधुर वातावरणात ललिता नि विद्यापति यांचा विवाह अत्यंत थाटा-माटात साजरा झाला.

मोठ्या आनंदात काही दिवस गेले. ललिताशी लग्न करून विद्यापतीला खूप प्रसन्नता वाटली असली तरी एक रुखरुख त्याच्या मनात सतत सलत होती. जे देव-कार्य करण्यासाठी तो राजधानीतून बाहेर पडला होता, ते अजून पूर्ण झालेलं नव्हतं.

या काळात एक गोष्ट विद्यापतीच्या लक्षात आली. विश्वावसु रोज पहाटे उठून कोठे तरी बाहेर जातो नि सूर्योदयानंतरच परत येतो. भयंकर वादळ असो, मुसळधार पाऊस असो, त्याच्या ह्या कार्यक्रम कधी टळत नसे. विश्वावसूच्या या नियमित कार्यक्रमाबद्दल विद्यापतीला मोठे कुतूहल वाटे. विश्वावसु रोज पहाटे जातो तरी कोठे हे जाणण्याची उत्कण्ठा त्याच्या मनात निर्माण झाली. एक दिवशी त्याने ललिताशी याबाबत बोलणे केले.

ललिताने विद्यापतीला समजाऊन सांगितले–"ते आमचं एक वंशगत रहस्य आहे. ते कोणाला ही सांगणे इष्ट नाही, तरी पण आपण माझे पति आहात, म्हणून आपणापासून ते लपवून ठेवणें मला योग्य वाटत नाही. इथून थोड्या अंतरावर एक लेणं आहे, त्या लेण्यात जो परमेश्वर आहे, त्याची आम्ही पिढ्यान् पिढ्या पूजा करीत आलो आहोत. त्या परमेश्वराची पूजा करण्यासाठी माझे वडील रोज तेथे जात असतात. असं सांगतात की माझ्या वडिलां-प्रमाणेच माझे आजोबा व पणजोबा ही या आराध्य देवाची पूजा करीत असत."

विद्यापति उत्साहाने म्हणाला–"त्या परमेश्वराचे दर्शन करण्याची माझी फार उत्कट इच्छा आहे!"

"त्या परमेश्वराबाबत कोणाला काही सांगणं हा ही माझ्या वडिलांच्या दृष्टीने मोठा अपराध आहे. तेव्हा दर्शन करण्याची गोष्ट दूरच! कृपा करून आपण आपली ही इच्छा विसरून जावी हे बरे." ललिताने विनवणी केली.

विद्यापतीने व्यग्र होऊन विचारले–"माझ्याशी लग्न केल्यावर ही तू अजून मला परका समजतेस?"

ललिता थोडा वेळ विचार करीत राहिली. मग म्हणाली–"ठीक आहे. आपण चिन्ता करू नका. आपणास त्या लेण्यातील परमेश्वराचे दर्शन घडावे यासाठी मी आपल्या बाबांना विनंती करीन. ते माझ्या विनंतीचा अव्हेर करणार नाहीत." (क्रमशः)

साहसी विक्रम

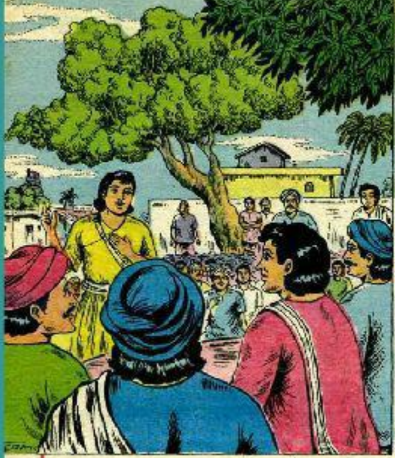
प्राचीन काळी उज्जयिनीवर अनेक महान् राजांनी राज्य केलं. एकदा एक दुष्ट नि दुबळा राजा ही राज्य करीत होता. त्याच्या जुल्मी कारकीर्दीत प्रजा अत्यंत दुःखी-कष्टी होती. काही साहसी तरुणांनी या राजाविरुद्ध बंड पुकारलं. प्रजेच्या बंडाने घाबरून दुष्ट राजा उज्जयिनी सोडून पळून गेला.

उज्जयिनी जवळून नर्मदा नदी वाहते. नर्मदा नदीच्या पलीकडे राजा मार्ताण्डचं राज्य होतं. उज्जयिनीचा पळपुटा राजा मार्ताण्डच्या आश्रयाला गेला. मार्ताण्डने उज्जयिनीच्या राजाच्या दुष्टपणाचा विचार न करता दया-बुद्धीने त्याला आधार दिला नि उज्जयिनी जिकण्याचा बेत करून आपलं सैन्य तयार केलं.

या काळात उज्जयिनीत जनतेचं राज्य स्थापित झालं. देशातील वयोवृद्ध नागरिक, तरुण, स्त्रिया नि योद्धे यांनी नव्या शास-नाला मान्यता दिली. देशातील अन्याय-कारक कायदे रद्द झाले. अधिकाऱ्यांचा दबदबा कमी झाला. जनता चोर-डाकूंच्या कचाट्यातून सुटली. प्रजेला अभय-दान मिळालं. सर्वत्र एका नव्या जीवनाचा प्रारंभ होत असल्यासारखं लोकांना वाटलं. या विश्वासामुळे प्रजा सुखी झाली.

राजा मार्ताण्ड उज्जयिनी वर आक्रमण करण्याची तयारी करीत असल्याची वार्ता गुप्त हेरांकडून उज्जयिनीच्या नागरिकांना मिळाली. उज्जयिनीचे शासन संभाळणारे वृद्ध व त्यांना मदत करणारे त्यांच्या हाता खालचे लोक ही बातमी ऐकून घाबरून गेले. कारण उज्जयिनी जवळ सैनिक बळ नसल्यासारखं होतं नि राजा मार्ताण्ड मात्र युद्ध-कलेत निपुण होता. तसेच इथून पुढे सैन्याची जमवाजमव करायला आता

२५ वर्षांपूर्वीच्या चांदोबातील गोष्ट

उज्जयिनीच्या शासनाला वेळ ही नव्हता. एका विशाल मैदानावर एक सार्वजनिक सभा बोलविण्यात आली. अनेक तरुण मंडळी सभा-स्थानी हजर झाली–"उज्जयिनीचं संरक्षण केलं पाहिजे." अशा आरोळ्यांनी आकाश दुमदुमलं!

वृद्धांनी विचारलं–"उज्जयिनीचं रक्षण कोण करणार? ज्यांना काही उपाय सुचत असेल त्यांनी पुढे यावे."

तरुण मंडळीतून विक्रम नावाचा एक वीर युवक गर्दीतून पुढे सरसावला आणि म्हणाला–"आपण मला फक्त वीस योद्धे द्या. मी उज्जयिनीच्या रक्षणाची जबाबदारी घेतो."

विक्रमने हे बोलणे ऐकून सर्वांना मोठं आश्चर्य वाटलं. वीस हजार प्रशिक्षित सैनिकांचा सामना विक्रम केवळ वीस योद्ध्यांच्या साह्याने करणार! हे कसं शक्य आहे?

याच्या उत्तरादाखल विक्रमने समजावून सांगितलं–"राजा मार्ताण्डच्या सैन्याला उज्जयिनीत प्रवेश करण्यासाठी फक्त एकच मार्ग आहे. तो मार्ग म्हणजे नर्मदा नदीवरील अत्यंत अरुंद पूल. या पुलावरून एका वेळेला एकच सैनिक चालू शकतो. राजा मार्ताण्डच्या सैन्याला ही असं एक-एक करूनच पूल ओलांडावा लागेल. जर पुलाच्या खांबांमागे आपले योद्धे उभे राहिले तर पुलावर येणाऱ्या एकेक सैनिकाचा परामर्श सहज घेता येईल. हेच योद्धे तशी वेळ आली तर पूल पाडून टाकू शकतील. म्हणून राजा मार्ताण्डच्या प्रचंड सैन्याला पाहून आपण घाबरण्याचे कारण नाही."

विक्रमची ही सूचना सर्वांना पसंत पडली. ताबडतोब वीस तरुण विक्रम बरोबर जाण्यासाठी तयार झाले. त्यांच्या हातात तलवारी व कुऱ्हाडी देऊन विक्रम लगेच नर्मदेवरील पुलापाशी पोचला. पुलाच्या खांबांच्या आडोशाला या योद्ध्यांना शिस्तीत उभं करण्यात आलं. पुलावरून

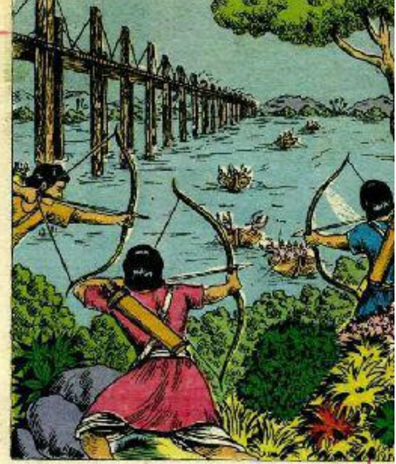
येणाराचा वध करणं आता अगदी सोपं काम होतं. शिवाय पुलावरून येणाऱ्या शत्रूच्या सैनिकांच्या तावडीत उज्जयिनीचे हे वीर सापडणे शक्य नव्हते.

सूर्योदयाच्या वेळी राजा मार्ताण्डचे सैनिक लाकडी पूल पार करू लागले.

पुलाच्या पहिल्या खांबामागे स्वतः विक्रम उभा राहिला. सर्वात प्रथम पुलावर चढून येणाऱ्या सैनिकांना विक्रमने आपल्या तलवारीने यम-सदनाला पाठविले. मार्ताण्डच्या सैनिकांना मोठं आश्चर्य वाटलं की हे तलवारीचे वार कुठून होत आहेत? ते जाणून घेण्यासाठी काही सैनिक पुढे आले, विक्रमने त्यांची ही तीच गत केली, मग बाकीचे सैनिक अमळ घाबरून मागे हटले.

राजा मार्ताण्डला ही बातमी मिळाली, तेव्हा त्याला ही आश्चर्य वाटलं. पुलाखाली गुप्तपणे उभे राहून आपल्या सैनिकांना ठार करणाऱ्या या योद्ध्यांचा व्यूह मोडून टाकायचे त्याने अनेक प्रयत्न केले. नदीत पोहून इकडे येण्याचे वा छोट्या नावात बसून नदी पार करण्याचे काहींनी प्रयत्न केले. पण ते जेव्हां नदीच्या मध्यापर्यंत येत तेव्हां झाडां-झुडुपांतून बाण येऊन त्यांच्या वर्मी लागत.

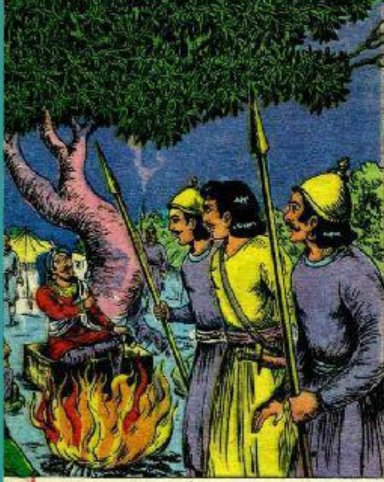
तिकडे पुलाचे रक्षण करणाऱ्या योद्ध्यांची स्थिति ही चिंताजनक झाली. कारण राजा

मार्ताण्डचे सैनिक शवां आडून चालत येत तलवारीचे वार वाचवू लागले. अशा रीतीने काही सैनिक पुढे चालून आले. तसेच खांबांच्या मागे लपून आपले कार्य करणाऱ्या काही योद्ध्यांना मार्ताण्डच्या सैनिकांनी मारून टाकले.

आता विक्रमच्या लक्षात आलं की राजा मार्ताण्डचे सैनिक प्राणांची पर्वा न करता असेच चढाई करीत राहिले तर पुलावर ते ताबा मिळवू शकतील. राजा मार्ताण्ड पण आपल्या सैनिकांची या युद्धात आहुति द्यायला कचरणार नव्हता.

म्हणून आता विक्रमने आपल्या साथीदारांना आदेश दिला की त्यांनी कुऱ्हाडींचा

वापर क न पुलाचे खांब एक-एक करून तोडून टाक वेत आणि पूल मोडून पडेल तेव्हां माग ंनी आणखी मागे जावे. विक्रम सोडून बाकीच्या सर्वांनी पूल पाडायला सुरुवात केली. एक-एक खांब तोडत ते मागे जात राहिले. थोड्याच वेळात जवळ जवळ सारा पुल ध्वस्त होऊन नदीत वाहून गेला.

विक्रमचे सर्व साथीदार आता नदीच्या त्या बाजूला पोचले. पण राजा मार्तण्डच्या सैनिकांनी विक्रमला बन्दी बनविले नि ते त्याला कैद्यांच्या शिबिरात घेऊन गेले.

त्या रात्री राजा मार्तण्ड व त्याचे काही अधिकारी आपल्या पडावावर हात शेकत गप्पा-गोष्टी करीत बसले होते. काही सैनिक बन्दी विक्रमाला तेथे घेऊन आले. शेकोटीच्या ज्वाळांच्या प्रकाशात विक्रम एकाद्या अद्भुत वीरासारखा चमकला.

विक्रम वीरोचित वाणीने गरजला– "मी भ्याड माणूस नाही. पळून जाणार नाही. मला बंधनातून मुक्त करा."

"खांबांच्या आड उभे राहून आमच्या सैनिकांना वध करणारा तू शूर, वीर, धाडसी कसा म्हणून घेशील स्वतःला?" राजा मार्तण्डने सवाई गरजून विचारले.

विक्रमने जरा ही न घाबरता विचारले– "अधर्म युद्धाचे सुद्धा काही नियम असतात होय?"

"माझं युद्ध काय अधर्म युद्ध आहे होय?"

"शंभर टक्के अधर्म युद्ध! आमच्याशी युद्ध सुरू करण्यापूर्वी तुम्ही काही घोषणा केली होती का?"

"अराजक देशाबरोबर युद्ध करण्यासाठी घोषणा करण्याची काय जरूर आहे?"

"आमच्या देशात प्रजाच राजा आहे! आमचा देश प्रजातंत्र आहे."

"प्रजातंत्र हे काही राज्य होऊ शकत नाही. ते टिकूच शकणार नाही!"

"आम्ही आमचं राज्य टिकवणार आहोत. मला बंधनमुक्त करा. मला तुमच्याशी काही बोलायचंय!" विक्रम म्हणाला.

राजा मार्तण्ड ने विक्रमला बंधनांतून मुक्त करून आपल्या जवळ बसायला सांगितले. मग तो त्याला म्हणाला– "मी तुझ्या देशाची सर्व प्रजा चुटकी सरशी नष्ट करून टाकीन! तुझ्या सारख्या भ्याड माणसाची मी मुळिच पर्वा करीत नाही, समजलास? जोपर्यंत तुमच्या देशाचा कोणी राजा नाही, तोपर्यंत मी या देशाला राज्य म्हणून कधीच मान्यता देणार नाही. माझ्या विशाल सैन्यापुढे तुमचा देश किती दिवस टिकू शकणार आहे, हे तू आता पाहशीलच!"

"माझ्या देशात माझ्या सारखे नि माझ्याहून अधिक पराक्रमी लोक अनेक आहेत. देश-प्रेम त्यांच्या रक्ताच्या कणाकणात सामावलं आहे. ते नुसते वेतनभोगी सैनिक नाहीत हे आपण लक्षात घ्यावे. ते प्राण पणाला लावून आपल्या देशाचे संरक्षण करतील. त्यांच्या साहसाचा एक नमुना मी आत्ताच आपल्याला दाखवतो." असे म्हणत विक्रमने आपला डावा हात शेकोटीतून निघणाऱ्या ज्वाळात धरला.

दुसऱ्याच क्षणी त्याचा हात जळू लागला. तरी पण त्याने आपला हात मागे घेतला नाही. जळणाऱ्या हाताकडे पहात विक्रम म्हणाला–"आम्ही साहसी शूर वीर आहोत. आपण आमचे हाल-हाल करून आम्हाला पराभूत करू शकणार नाही. आपल्या प्रजातंत्र राज्यासाठी आम्ही मोठ्यात मोठा त्याग अत्यन्त आनन्दाने करू. प्रजातंत्र राज्यच आदर्श राज्य! राजशाहीचे दिवस आता संपुष्टात आले आहेत. एक दिवस असा येईल, तुमचं राज्य ही प्रजातंत्र होईल!"

विक्रमचे साहस व आत्मविश्वास पाहून राजा मार्तण्डला मोठे आश्चर्य वाटले. त्याने ताबडतोब विक्रमला बंधनमुक्त केले. आणि आपल्या प्रचण्ड सैन्यासह तो राजधानी कडे परत निघाला.

मन्त्र्याची नीति

कोणे एके काळी मगध देशावर राजा चन्द्रसेन राज्य करत असे. त्याला चार पुत्र होते. गुरुकुलात जेव्हां त्यांचे शिक्षण पूर्ण झाले, तेव्हां राजाने त्यांना आज्ञा दिली, की पुढील एक वर्षभर मन्त्री-महाशयांजवळून राजनीतीचे सर्व शिक्षण घेऊनच त्यांनी परत यावे. मन्त्र्याला जेव्हां ही बातमी समजली तेव्हा राजा चन्द्रसेनला भेटून तो म्हणाला– "महाराज! राजकुमारांनी सर्वच विद्यांचा अभ्यास गुरुकुलात पूर्ण केला आहे; अन् तरी सुद्धा राजनीतीबद्दलचे काही बारकावे जाणण्याची जर गरज असेल, तर ते शिक्षण त्यांना आपणच देणे उचित होईल. मगध-राज्याच्या मन्त्र्याचे काम राजवंशातल्या लोकांना योग्य सल्ला देणं, त्यांना विद्या शिकवणं नव्हे!"

चन्द्रसेन यावर हसून म्हणाला–"मन्त्री-महाशय, आपणाला राजनीतीचं जितकं ज्ञान आहे, त्यातला कितीसा भाग मला माहीत आहे? राजकुमारांना राजनीतीचं ज्ञान द्यायला माझ्यापेक्षा आपणच जास्त समर्थ आहात."

तरीही राजकुमारांना राजनीतिचे शिक्षण देण्याचे त्याने मान्य केले नाही. तो म्हणाला–"महाराज, राजनीति ही काही उपदेशाने प्राप्त होणारी वस्तु नव्हे. आता राजनीति या विषयावर राजकुमारांचा वेळ व्यर्थ घालवू नका. माझा मुलगा त्यांना सर्व प्रकारचे सहाय्य करील."

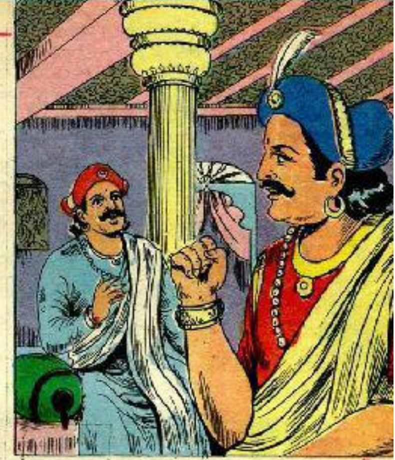
मन्त्र्याची सूचना ऐकून राजा चन्द्रसेन म्हणाला–"मन्त्रीमहाशय, मला आपल्या मनातली गोष्ट तुम्हाला सांगायची आहे. राजकुमारांच्या प्रतिभेची परीक्षा करून, त्यांच्यापैकी राज्याचा उत्तराधिकारी बनायला कोण अधिक योग्य आहे, याचा निर्णय घेऊन तुम्ही मला तो सांगावा. राजनीतीचा बहाणा करून मी मुख्यतः यासाठीच राजकुमारांना तुमच्याकडे पाठवत आहे."

"पण महाराज, राजकुमारांपैकी ज्येष्ठ असा धर्मसेनच राज्याचा अधिकारी आहे. आपल्या देशाची ही परंपराच आहे. ती तोडणे उचित होणार नाही." मन्त्री म्हणाला.

क्षणभर विचार करून यावर राजा म्हणाला–"परंपरेच्या तत्त्वावर, योग्यतेची उपेक्षा करणे मला आवडत नाही. अनेक पिढ्यांपासून आमच्या घराण्यात एकच पुत्र जन्मत आलेला आहे, म्हणून आजपर्यंत आमच्या पूर्वजांसमोर हा प्रश्न कधी उभा राहिलाच नाही, पण आता माझा असा संकल्प आहे की, आपल्या चार पुत्रांपैकी जो अधिक योग्य असेल त्याच्या हाती राज्य सोपवून मी जनतेचं कल्याण साधावं. यात मला तुमची मदत हवी."

राजाच्या या बोलण्यावर मंत्री काहीच उत्तरला नाही. केवळ थोडेसे हंसून तो गप्प राहिला. हे राजाला तितकेसे रुचले नाही. त्याने मन्त्र्याला विचारलें–"तुमच्या या हंसण्याचं कारण काय बरं?"

"महाराज, आपलं बोलणं मला जेव्हां सयुक्तिक वाटत नाही, तेव्हा मला हंसू येतं. फार मनावर घेऊन आपण माझ्या

हंसण्याचं कारण विचारू नये, आपल्याला त्यामुळे वाईट वाटेल, अन् ते मला आवडणार नाही." मन्त्री म्हणाला.

तरी सुद्धा हंसण्याचे कारण जाणून घेण्यासाठी राजा हट्टच धरून बसला. शेवटी नाइलाजाने मन्त्र्याने सांगितले– "प्रभु, युवराज धर्मसेनचं माझी मुलगी त्रिपुरसुन्दरी हिच्यावर प्रेम आहे. रूप, गुण आणि लावण्य याबाबतीत कोणत्याही देशाच्या राजकुमारीशी तिची तुलनाच होऊ शकणार नाही. मग आता काय परंपरा व संप्रदाय सोडून, केवळ योग्यतेच्या जोरावर आपण माझ्या मुलीचा 'सून' म्हणून स्वीकार कराल?"

"वसुंधरा"

मंत्र्याचे बोलणे ऐकून राजा चांगलाच गरम झाला, तरीही आपल्या रागावर ताबा ठेवून तो म्हणाला–"आपल्या मुलीच्या योग्यतेचा निर्णय तुम्ही नाही, मी करायला हवा."

यावर पुन्हा एकदा हंसून मन्त्री गप्प झाला. राजाने पुन्हा त्याला हंसण्याचे कारण विचारले. मन्त्री म्हणाला–"महाराज, आपल्या पत्नीची निवड करायचा हक्क प्रत्येक पुरुषाला असायला हवा. धर्मसेनची त्रिपुरसुंदरीशी विवाह करायची इच्छा आहे. या गोष्टीला विरोध करायचा हक्क आपणापेक्षा माझाच अधिक आहे, कारण राजकुमारांपैकी राजा बनण्याची योग्यता कोणात आहे, याचा निर्णय आपण करू शकला नाहीत. आपण ती जबाबदारी माझ्यावर सोपवत आहात. राजाच्या बाबतीत जो माणूस निर्णय घेऊ शकतो, तो राणीच्या बाबतीतही योग्यायोग्य काय, हे नाही ठरवू शकणार?"

चन्द्रसेन जरा वेळ विचारात पडला. नंतर तो म्हणाला–"तुमचं म्हणणं बरोबर वाटतंय मन्त्री महोदय! धर्मसेनचं त्रिपुर-सुन्दरीवर प्रेम असेल, तर हा विवाह मीच स्वत: घडवून आणीन. या बाबतीत कोणतीही शंका मनात न बाळगता, आता आपण राजकुमारांपैकी राजा बनायची लायकी कोणात आहे, हे ठरवावे." या वेळीही मन्त्री पुन्हा हंसला.

"माझी चित्तशुद्धि झाल्याबद्दल अजून तुम्हाला खात्री वाटत नाही का? तुम्ही उगीचच हंसत का आहात?" राजा चन्द्र-सेनने अस्वस्थ होत विचारले.

"महाराज, धर्मसेन माझा जावई बनत असताना, मी राजाची योग्यता ठरवताना दुसऱ्या कोणाची निवड करीन यावर आपला विश्वास बसूच कसा शकतो?" मन्त्र्याने विचारले.

"पण तुमच्या निस्वार्थी बुद्धीवर माझा विश्वास आहेना. तुमच्या बाबतीत माझ्या तरी मनात कुठलीच शंका नाही." राजाने ग्वाही दिली.

"मग ऐकाच तर माझा निर्णय. अलिकडे धर्मसेन बऱ्याच दिवसांपासून माझ्या मुलीवर प्रेम करत आहे; म्हणूनच मी मोठ्या सतर्कतेने त्याच्यावर लक्ष ठेवत आलो आहे. माझ्या मनाने जेव्हा हे पक्कं ठरवलं, की राजा बनायला धर्मसेनच सर्वस्वी योग्य आहे; तेव्हाच या दोघांच्या विवाहाचा प्रस्ताव मी आपणासमोर मांडला." मन्त्री म्हणाला.

यावर चकित होऊन राजा म्हणाला–"मला असं कधीही वाटलं नव्हतं की तुमचं धोरण असं पक्षपातीपणाचं असेल! आपल्या स्वत:च्या स्वार्थासाठी तुम्ही माझ्या आदर्शांच्या कल्पनेची पायमल्ली केली आहे."

आताही मन्त्री पुन्हा हंसून गप्प झाला.

आता मात्र राजाने खवळून विचारले–"तुमचं हे वेळोवेळी हसणं मला मुळिच आवडत नाहीय्! शेवटी तुमची काय इच्छा आहे, ती स्पष्टपणे सांगून टाका ना."

मन्त्री यावर नम्रपणे म्हणाला–"महाराज, आपल्या 'आदर्श' या कल्पनेचा अर्थ माझ्या लक्षात येत नाहीय. केवळ योग्यता असलेल्या व्यक्तीलाच राज्याभिषेक करायची आपली इच्छा असेल तर आपण केवळ चार राजकुमारांचीच परीक्षा घ्यायची गोष्ट का करता? सर्व

प्रकारची योग्यता असणारे लोक आपल्या देशात काय कमी आहेत ? आपल्या पुत्रांपैकी कोणाला तरी राज्याभिषेक झाला पाहिजे या परंपरेचं पालन करत असतानाही, आपण परंपरेचं पालन करत नाही, आपण आदर्शवादी आहोत असं कसं मानता ? आपण जसे आपल्या मुलांपैकीच एकाला राजा बनवू इच्छिता, तसंच मीही जर माझा जावईच राजा व्हावा अशी इच्छा केली तर मात्र ती चूक समजता आपण ! तेव्हां, आता आपणच सांगा की आपल्या या दृष्टिकोनाला मी हंसावं, नाहीतर काय करावं ?" मन्त्र्याने आपला विचार राजासमोर मांडला.

मन्त्र्याचे हे विचार ऐकल्यावर आपण घेत असलेल्या निर्णयातील दोष राजाच्या लक्षात आला. मग परंपरा मोडण्याचा आपला विचार राजाने बाजूला सारला आणि मन्त्र्याला विचारले–"तुम्ही नीट स्पष्ट सांगा, खरोखरच धर्मसेन राजा बनायला योग्य आहे का ?"

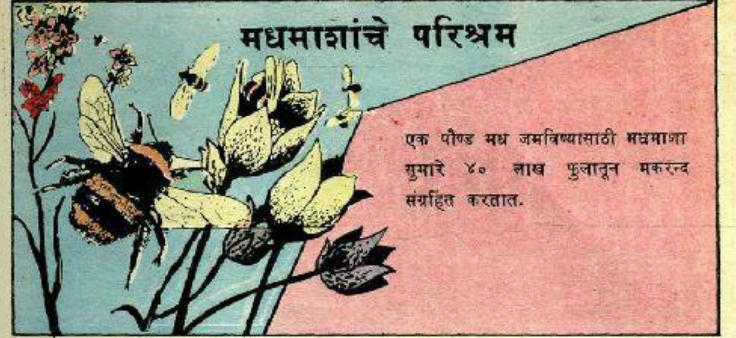
"महाराज, एकाद्या राजाला समर्थ मन्त्री, शक्तिशाली परिवार, विश्वासपात्र नोकर, योग्य साथ देणारी पत्नी आणि राजभक्ति असणारी प्रजा मिळाली तर तो राज्य शासन करायला योग्य बनतो. धर्मसेन सिंहासन ग्रहण करायला योग्य असाच आहे." मन्त्र्याने आपले मत दिले.

मन्त्र्याची ही सूचना राजाने लगेच मान्य केली. मन्त्री पुन्हा हंसून म्हणाला– "महाराज, आता मी का हंसलो, हे मात्र मला विचारू नका हं !"

मन्त्र्याच्या बोलण्यातले मर्म जाणून चन्द्रसेन हंसून म्हणाला–"मन्त्रीवर, आता आपणही मान्य कराल की राजनीतिपेक्षा मन्त्रीनीतीच श्रेष्ठ असते ! राजनीतीने तर आपल्या मुलीला राणी बनवले आहे ! आपल्यासारख्या समर्थ व्यक्तीचा जावई बनणाऱ्या धर्मसेला या राज्यात काहीही कमी पडणार नाही." असे म्हणून राजाने तावडतोब धर्मसेनचा विवाह आणि राज्याभिषेक या दोन्हीची व्यवस्था केली.

निसर्गातील आश्चर्ये :

आफ्रिकेतील कॅट- फिश (सिनो डोन्टिस बाटनसोडा) मासा उलटा पोहतो. अशा प्रकारे पोहण्यामुळे पाण्याच्या पृष्ठभागावरील खाद्य तो अधिक सहजपणे मिळवू शकतो.

